

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ,
ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών**

Η Ήπειρος του Αλή Τεπελενλή πασά των Ιωαννίνων

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΗΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2023

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ,
ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών

Η Ήπειρος του Αλή Τεπελενλή πασά των Ιωαννίνων

**Διπλωματική Εργασία η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση
μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη
Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία
στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου**

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΗΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2023

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Αντώνιος Καίσαρης, 2023.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της εργασίας από το Πανεπιστημίου Νεάπολις
δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων
του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή: Αντώνιος Καίσαρης

Τίτλος Μεταπτυχιακής Εργασίας: «Η Ήπειρος του Αλή Τεπελενλή πασά των Ιωαννίνων»

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου και εγκρίθηκε την 1η Φεβρουαρίου 2023 από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων: Βασίλης Καρδάσης, Καθηγητής

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Γιώργος Γεωργής, Καθηγητής

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Κυριάκος Ιακωβίδης, Λέκτορας

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Η Ήπειρος του Αλή Τεπελενλή πασά των Ιωαννίνων», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Ο Δηλών

Αντώνιος Καίσαρης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Δεν υπάρχει πιο πολυσυζητημένη και αντιφατική προσωπικότητα τοπικού ηγεμόνα της οθωμανικής περιόδου από αυτή του πασά των Ιωαννίνων, Αλή Τεπελενλή. Μία προσωπικότητα που συνωμοτεί, προδίδει, δολοφονεί, εδραιώνει μια αυτοκρατορία μέσα σε μία αυτοκρατορία και τελικά πέφτει. Η πολυτάραχη ζωή του Αλή πασά, μιας ιστορικής προσωπικότητας που σημάδεψε την ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, την ιστορία της ευρύτερης Ηπείρου και των κατοίκων της, την ιστορία των Ελλήνων και των Αλβανών, κέντρισε, ενόσω βρισκόταν ακόμη εν ζωή, το ενδιαφέρον ελλήνων και ξένων ιστορικών, περιηγητών και λογοτεχνών οδηγώντας στην παραγωγή πληθώρα έργων. Η σύγχρονη ιστοριογραφία εστιάζει, κυρίως, στις σχέσεις του Αλή με τη σουλτανική εξουσία και στην εξωτερική του πολιτική απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής (Βενετία, Ρωσία, Αγγλία, Γαλλία). Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται λιγότερο στην εξωτερική πολιτική που ακολούθησε ο Αλή πασάς και περισσότερο στην εσωτερική του πολιτική και στον αντίκτυπο που η συγκεντρωτική και προσωποπαγής διακυβέρνησή του είχε στην οικονομική και κοινωνική ζωή των υπηκόων του. Χωρίς να αγνοούνται η πορεία ζωής και η προσωπικότητά του, εξετάζονται σε συνάφεια με την επίδραση που αυτές είχαν στους κατοίκους της επικράτειάς του. Στόχος της, λοιπόν, είναι να δώσει μια σύντομη και συνάμα περιεκτική εικόνα της κοινωνίας, σε όλα τα επίπεδα, της Ηπείρου του Αλή πασά. Μέχρι την άνοδο του Αλή πασά στην εξουσία το περιηγητικό κύμα ήταν ακόμα υπό διαμόρφωση και οι συνθήκες των ταξιδιών δύσκολες, ειδικά για την περιοχή της Ηπείρου. Οι περισσότερες περιηγητικές αποστολές είχαν ως προορισμό τα νησιά του Αιγαίου και τη νότια Ελλάδα. Καθώς τα Ιωάννινα και το κράτος του Αλή πασά έμπαινε στο επίκεντρο της διεθνούς πολιτικής σκηνης, άρχισε να δέχεται επισκέψεις περιηγητών, λόγιων, πολιτικών και στρατιωτικών κατασκόπων, χωρίς απαραίτητα να είναι πάντα ευδιάκριτος ο ρόλος του καθενός Ένα από τα παράγωγα αυτής της δραστηριότητας ήταν η δημιουργία ενός ικανοποιητικού αριθμού, σχετικά με τον Αλή και την επικράτειά του, κειμένων. Επιπλέον, μεγάλο μέρος της εργασίας βασίστηκε στις μελέτες ελλήνων και ξένων ιστορικών που κάνουν ευρεία χρήση όλων των περιηγητικών και βιβλιογραφικών πηγών. Τέλος, χρησιμοποιήθηκαν μελέτες και άρθρα που πραγματεύονται συγκεκριμένες πτυχές της ιστορίας της περιόδου. Συνειδητή επιλογή μου ήταν να μην χρησιμοποιηθούν ως βιβλιογραφία έργα που τα χαρακτηρίζει ύφος «λογοτεχνικό», έργα με μορφή αναγνώσματος και έργα από τα οποία απουσιάζει η παράθεση ή παραπομπή στις πηγές

ABSTRACT

There is no more discussed and contradictory personality of a local ruler of the later Ottoman era than that of the Pasha of Ioannina Ali Tepelenli (Tepedelenli). A personality who conspires, betrays, murders, establishes an empire within an empire and finally falls. The turbulent life of Ali Pasha, a historical figure who marked the history of the Ottoman Empire, the history of the wider area of Epirus and its residents, the history of the Greeks and the Albanians, arose, while he was still alive, the interest of Greek and foreign historian, travelers and writers, leading to the production of several works. Contemporary historiography mainly focuses on the relation of Ali with the Sublime Porte and his foreign policy towards the Great Powers of the time (Venice, Russia, England, France). This work focuses less on the foreign policy followed by Ali Pasha and more on his domestic policy and the impact that his centralized and personal government had on the economic and social life of his subjects. With no intention to be ignored, his lifecourse and personality are examined in relation to the impact they had on the inhabitants of his domain. Its aim, therefore, is to give a brief and at the same time comprehensive picture of the society, at all levels, of Epirus of Ali Pasha. Until the rise of Ali Pasha to power, the travelling wave was still being formed and travelling conditions were hard, especially for the region of Epirus. As Ioannina and the State of Ali Pasha entered the center of the international political scene, it began to receive visits from travelers, scholars, political and military spies without necessarily always being able to distinguish the role of each of them. Moreover, a great part of the work was based on the studies of all travel and bibliographical sources. Finally, studies and articles dealing with specific aspects of the history of the period have been used. It was my conscious choice not to use as bibliography works which are characterized by a “literary” style, works in a form of a reading and works in which there is no mention or reference to the sources.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την ολοκλήρωση της συγγραφής της παρούσας διπλωματικής εργασίας θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σε όσους βοήθησαν στην εκπόνησή της ιδιαίτερα στον επιβλέποντα Καθηγητή μου, Βασίλη Καρδάση, για τη στήριξη και τη συνεχή καθοδήγησή του.

Επίσης, ευχαριστώ θερμά το ακαδημαϊκό διδακτικό προσωπικό του Τμήματος Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου, Καθηγητή Γιώργο Γεωργή, Καθηγητή Μάριο Ευρυβιάδη, Επίκουρο Καθηγητή Αντώνη Κλάψη, Λέκτορα Κυριάκο Ιακωβίδη, Λέκτορα Αικατερίνη Σολομωνίδου-Παπαζαχαρία.

Τέλος, ευχαριστώ το προσωπικό της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Νεάπολις, όπως και το προσωπικό της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για τη βοήθειά τους.

Ειδική μνεία και ευγνωμοσύνη οφείλω στην οικογένειά μου για την υπομονή και συμπαράστασή της.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	3
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 – Ο ΑΛΗΣ ΤΕΠΕΛΕΝΛΗΣ ΠΑΣΑΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	
1.1 Η καταγωγή του Αλή Τεπελενλή και η άνοδός του στο πασαλίκι των Ιωαννίνων	4
1.2 Η εσωτερική εδραίωση και η εδαφική επέκταση του Αλή πασά	8
1.3 Η πολιορκία των Ιωαννίνων και το τέλος του Αλή πασά	11
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 – Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ	
2.1 Η γεωγραφική επικράτεια και οι διοικητικοί θεσμοί	13
2.2 Ο πληθυσμός και η σύνθεσή του: εθνολογική-θρησκευτική-γλωσσική	16
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 – ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ	
3.1 Η οικονομία της Ηπείρου – Τα εγγαιοβελτιωτικά έργα	25
3.2 Η φορολογία - Οι ασχολίες των κατοίκων – Τα επαγγέλματα – Οι συντεχνίες	31
3.3 Η περιουσία του Αλή Τεπελενλή	38
3.4 Η παιδεία στην Ήπειρο	44
 ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ-ΓΕΝΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ	
Ο αντίκτυπος της διακυβέρνησης του Αλή Τεπελενλή και ο ιστορικός απόηχος	49
 ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
Εικόνες – Χάρτες - Πίνακες	52
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	66

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ – ΧΑΡΤΩΝ – ΠΙΝΑΚΩΝ - ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ

Εικόνα 1 Κατάλογος των περιηγητών, του χρόνου επίσκεψης στην Ήπειρο και του έργου τους	(κείμενο σ.χ) 52
Εικόνα 2 Potrait of Ali Pasha	(κείμενο σ.1) 52
Εικόνα 3 Τα Τρίκαλα επί Αλή πασά	(κείμενο σ.7) 53
Εικόνα 4 «Η κοιλάδα του Σουλίου, ο αρχαίος Αχέροντας»	(κείμενο σ.8) 53
Εικόνα 5 Το κείμενο της συμφωνίας μεταξύ του Αλή Πασά και των Σουλιωτών (12 Δεκεμβρίου 1803)	(κείμενο σ.9) 54
Εικόνα 6 Η επιστολή Αλή Πασά προς τον Ναπολέοντα και η απαντητική επιστολή του Ναπολέοντα	(κείμενο σ.10) 55
Εικόνα 7 Οι όροι της συμφωνίας μεταξύ του Αλή Πασά και των Σουλιωτών (10 Νοεμβρίου 1820)	(κείμενο σ.12) 56
Εικόνα 8 Ο τάφος του Αλή Πασά και της Φατιμά στην αυλή του σεραγιού(κείμενο σ.12)	56
Εικόνα 9 Χάρτης του Κράτους του Αλή Πασά	(κείμενο σ.13) 57
Εικόνα 10 Διοικητική οργάνωση του ηπειρωτικού χώρου	(κείμενο σ.13) 57
Εικόνα 11 Το πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822)	(κείμενο σ.13) 58
Εικόνα 12 Η αίθουσα ακροάσεων στο ανάκτορο του Αλή πασά στα Ιωάννινα	(κείμενο σ.15) 59
Εικόνα 13 Πληθυσμός των οθωμανικών εδαφών στην Ευρώπη, 1820-1840 (εκτίμηση)	(κείμενο σ.17) 59
Εικόνα 14 Έγγραφο (Τεσκερές) με ιδιόχειρη σημείωση του Αλή Πασά	(κείμενο σ.19) 60
Εικόνα 15 Η Μοσχόπολη του 1767	(κείμενο σ.23) 60
Εικόνα 16 «Η Διάβαση της Πίνδου»	(κείμενο σ.25) 61
Εικόνα 17 Η άδεια κυκλοφορίας («laissez passer») που εξέδωσε ο Αλή Πασάς για τον Ιωάννη Παπαρηγόπουλο	(κείμενο σ.26) 61
Εικόνα 18 Οι βασικές οδικές αρτηρίες	(κείμενο σ.27) 62
Εικόνα 19 Οι βασικές οδικές διαδρομές	(κείμενο σ.28) 62
Εικόνα 20 Τα σεράγια του Αλή Πασά και των δύο γιών του στα Ιωάννινα	(κείμενο σ.30) 63
Εικόνα 21 Ianina et ses environs (τα Ιωάννινα και τα περίχωρα)	(κείμενο σ.34) 63
Εικόνα 22 Η Πόλη των Ιωαννίνων	(κείμενο σ.34) 64
Εικόνα 23 Ioannina from the north	(κείμενο σ.34) 64
Εικόνα 24 A view of Ioannina, Greece 1813	(κείμενο σ.34) 65
Εικόνα 25 Πίνακας προϊόντων που διακινούνταν από την αγορά των Ιωαννίνων	(κείμενο σ.35) 65

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Η ύστερη οθωμανική περίοδος θα αποτελέσει για την Ήπειρο εποχή οικονομικής, κοινωνικής και πνευματικής ανάπτυξης. Οι Ηπειρώτες, εκμεταλλευόμενοι τη γειτνιάσή τους με τις βενετικές κτήσεις του Ιονίου, τη μετέπειτα διάλυση του εμπορικού κράτους, την αυξανόμενη ζήτησή των προϊόντων τους από τις δυτικές αγορές και τις ευκαιρίες που πρόσφερε η απουσία των ευρωπαίων εμπόρων από την ανατολική Μεσόγειο εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων, θα επιδοθούν με μεγάλη επιτυχία στο εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο. Η Ήπειρος θα καταστεί, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της 35ετους διακυβέρνησής της από τον -αμφιλεγόμενο αλλά χαρισματικό- Αλή πασά Τεπελενλή, γεωγραφική, οικονομική και πολιτιστική γέφυρα ανάμεσα στη δυτική Ευρώπη και την Οθωμανική αυτοκρατορία.

Η προσωπική μου ενασχόληση με την ιστορία της Ηπείρου ως γενέθλιου τόπου οδήγησε στη συνειδητοποίηση ενός ανισοβαρούς ενδιαφέροντος στη θεματολογία της ιστοριογραφίας της Ηπείρου της οθωμανικής περιόδου, που εστιάζει κυρίως στην μελέτη της περιοχής ως διοικητικό διαμέρισμα της ευρύτερης Οθωμανικής αυτοκρατορίας ή επικεντρώνεται στο πρόσωπο του Αλή πασά, επιχειρώντας -μέσα από ιδεολογικά φορτισμένες «βιογραφίες» του- έναν αξιολογικό απολογισμό της κυριαρχίας του, συνήθως καταγγελτικό, αλλά ενίοτε και υμνητικό. Η ιστορική έρευνα, όμως, δείχνει να υποτιμά ή να αγνοεί τη συμβολή του απλού λαού στη διαμόρφωση των προϋποθέσεων και των συνθηκών που θα οδηγήσουν στην κοινωνική πρόοδο και την οικονομική ευημερία της Ηπείρου.

Η παρούσα εργασία δεν αποτελεί άλλη μια βιογραφία του Αλή πασά, αλλά μια βιογραφία του -ανεξαρτήτως φυλής, γλώσσας, θρησκευματος και φύλου- «Ηπειρώτη. Στόχος της είναι να βγάλει τον «κομπάρσο» Ηπειρώτη από το ιστοριογραφικό «παρασκήνιο» και να τον αναδείξει σε πρωταγωνιστή, να τονίσει τον ενεργό ρόλο που διαδραμάτισε στην ανάπτυξη της περιοχής και να δώσει μια σύντομη και συνάμα περιεκτική εικόνα της κοινωνίας και του λαού της Ηπείρου επί Αλή πασά.

Η μελέτη δομείται γύρω από δύο ερευνητικούς άξονες, έναν οριζόντιο διοικητικό και πληθυσμιακό και έναν κάθετο κοινωνικό και οικονομικό. Συγκεκριμένα, ο πρώτος άξονας παρουσιάζει την έκταση της επικράτειας του Αλή πασά, τους κατά τόπους διοικητές (Βαλήδες), τα όργανα εξουσίας και τα σημαντικότερα αξιώματα της αυλής. Στη συνέχεια διερευνάται η θρησκευτική, γλωσσική και φυλετική σύνθεση του πληθυσμού, εντοπίζεται η γεωγραφική κατανομή και τα σημαντικότερα κέντρα των πληθυσμιακών ομάδων και εξετάζονται τα δικαιώματα, οι υποχρεώσεις και η συμμετοχή τους στη διοίκηση.

Ο δεύτερος άξονας παρουσιάζει την οικονομική και κοινωνική δομή της επικράτειας και σκιαγραφεί τη ζωή στην ύπαιθρο και στην πόλη. Συγκεκριμένα, αφού καταγραφούν τα μέτρα που λήφθηκαν και τα έργα υποδομής που κατασκευάστηκαν, διερευνάται η συμβολή τους στην οικονομική ανάπτυξη της Ηπείρου. Στη συνέχεια, εξετάζονται οι ασχολίες των κατοίκων, οι συνθήκες εργασίας τους και οι φορολογικές τους υποχρεώσεις. Τέλος, συσχετίζεται η οικονομική πρόοδος με την πνευματική αναγέννηση της περιοχής.

Η εργασία, λοιπόν, επικεντρώνεται στην εσωτερική πολιτική και στον αντίκτυπο που η συγκεντρωτική και προσωποπαγής διακυβέρνηση του Αλή πασά είχε στην οικονομική και κοινωνική ζωή των υπηκόων του. Η πορεία ζωής του, η προσωπικότητά του, η εξωτερική του πολιτική και οι διεθνείς εξελίξεις και συγκυρίες, εξετάζονται σε συνάφεια με την επίδραση που αυτές άσκησαν στην καθημερινότητα των κατοίκων της επικράτειάς του ως διαμορφωτές της κοινωνικής και οικονομικής ταυτότητας της Ηπείρου.

Για την εκπόνηση της εργασίας έγινε χρήση ποικίλων πηγών. Η απουσία επίσημων «διοικητικών αρχείων» της διοίκησης του Αλή πασά, κατέστησε το πεντάτομο *Αρχείο Αλή Πασά. Γενικών Αρχείων του Κράτους και Μουσείου Μπενάκη* (ΑΑΠ), που εκδόθηκε σε επιμέλεια του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, ανεκτίμητη πηγή πληροφοριών. Πρόκειται για το διασωθέν τμήμα του προσωπικού αρχείου του Αλή πασά, που περιλαμβάνει 1693 -τα 15 εξ αυτών αχρονολόγητα- ελληνικά έγγραφα οικονομικού και στρατιωτικού περιεχομένου, κυρίως επιστολές και αλληλογραφία με τα αντίστοιχα εισαγωγικά σημειώματα, που φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και στο Μουσείο Μπενάκη.

Επιπλέον πληροφορίες, κυρίως για την περίοδο της πολιορκίας του από τον Χουρσίτ Πασά, αντλήθηκαν από την έκδοση των *Ayniyat Defterleri* των Οθωμανικών Κρατικών Αρχείων [Başbakanlık Osmanlı Arşivi/BOA] στο.), «*Those Infidel Greeks*». *The Greek War of Independence through Ottoman Archival Documents* που επιμελήθηκε ο Ilıcak Sukru. Τα έγγραφα του BOA αποδεικνύουν αφενός την σημασία που έδινε ο σουλτάνος στην εξουδετέρωση του Αλή πασά και αφετέρου την υποτίμηση της ελληνικής επανάστασης.

Μέχρι την άνοδο του Αλή πασά στην εξουσία το περιγητικό κύμα ήταν ακόμα υπό διαμόρφωση και οι συνθήκες των ταξιδιών δύσκολες, ειδικά για την περιοχή της Ηπείρου. Οι περισσότερες περιγητικές αποστολές είχαν ως προορισμό τα νησιά του Αιγαίου και τη νότια Ελλάδα. Καθώς τα Ιωάννινα και το κράτος του Αλή πασά έμπαινε στο επίκεντρο της διεθνούς πολιτικής σκηνής, άρχισε να δέχεται επισκέψεις περιγητών, λόγιων, πολιτικών και στρατιωτικών κατασκόπων, χωρίς απαραίτητως να είναι πάντα ευδιάκριτος ο ρόλος του καθενός (Εικ. 1). Παράγωγο αυτής της δραστηριότητας ήταν η δημιουργία ενός μεγάλου αριθμού κειμένων που αποτελούν πολύτιμες πρωτογενείς πηγές και προσφέρουν μεγάλη ποικιλία πληροφοριών για κάθε πτυχή της ζωής των κατοίκων στην Ηγεμονία του Αλή.

Το τετράτομο *Histoire de la regeneration de la Grece comprenant le precis des evenements depuis 1740 jusqu'en 1824* του Pouqueville, γιατρού και διορισμένου πρόξενου της Γαλλίας στην αυλή του Αλή, αποτελεί πολύτιμο οδηγό για τους μετέπειτα ταξιδιώτες. Διαμένοντας στα Γιάννενα (1806-1815) θα παραδώσει στα κείμενά του πολύτιμα στοιχεία για του πολέμους εναντίον των Σουλιωτών, για τη γεωμορφολογία και για την οικονομία του τόπου. Υμνητής αρχικά του Αλή, θα πέσει αργότερα σε δυσμένεια και θα εξελιχθεί στον δριμύτερο επικριτή του. Στις υπερβολικές -σε βαθμό τερατολογίας- περιγραφές του οφείλεται η εικόνα του αιμοσταγούς σατράπη που έχει επικρατήσει για τον Αλή πασά.

Το ίδιο επικριτικός, εκφράζοντας τη δυσaréσκεια της Γαλλίας για την αλλαγή πολιτικής του Αλή απέναντί της, εμφανίζεται και ο γάλλος συνταγματάρχης de Vaudoncourt στο *Memoirs of the Ionian Island, considered in a commercial, political, and military point of view, including the life and character of Ali Pacha* (μεταφρ. Will Walton). Σε πολιτικοστρατιωτική αποστολή (1807-1808) κατ' εντολή του Ναπολέοντα, θα υπηρετήσει ως μηχανικός τον Αλή και θα περιοδεύσει σε όλη την επικράτειά του παρέχοντας σημαντικές πληροφορίες για τη διοίκηση και τον πληθυσμό της.

Στο άλλο άκρο, ο οξυδερκής άγγλος αντισυνταγματάρχης, διπλωμάτης, αρχαιολόγος, επιγραφολόγος, γλωσσολόγος και τοπογράφος Leake, απεσταλμένος για την εξυπηρέτηση των πολιτικοστρατιωτικών συμφερόντων της βρετανικής κυβέρνησης (1804-1810), στο τετράτομο *Travels in Northern Greece* επικεντρώνεται στους πολιτικούς χειρισμούς του Αλή και παράλληλα καταγράφει λεπτομερειακά ό,τι σημαντικό έχουν να επιδείξουν η Ήπειρος και η Αλβανία.

Μια πιο «ανάλαφρη» ματιά μας προσφέρει ο άγγλος ιατρός Holland στο δίτομο *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc during the Years 1812 and 1813*. Χάρη στην ιατρική του ιδιότητα θα αποκτήσει την εύνοια του Αλή και ελευθερία στις κινήσεις του. Το έργο του αποτελεί πολύτιμη πηγή για την κοινωνία των Ιωαννίνων και για την ιατρική επιστήμη και τους γιατρούς της πόλης, ενώ μεγάλο μέρος του αφιερώνεται σε περιγραφές, σε γεωγραφικά και τοπογραφικά στοιχεία και σε υλικό φυσικής ιστορίας.

Ο άγγλος αριστοκράτης Hobhouse, μετέπειτα Lord Broughton, που επισκέφτηκε την Ήπειρο με παρέα τον Λόρδο Βύρωνα, με το δίτομο *Travels in Albania & other provinces of Turkey in 1809 & 1810*, θα αποδώσει με εξαιρετικό τρόπο τον δημόσιο και ιδιωτικό βίο και την οικονομική ζωή της Ηπείρου. Μεγάλο του μειονέκτημα η «αριστοκρατική» περιφρόνηση που επιδεικνύει προς τους υπόδουλους Έλληνες και ο θαυμασμός που τρέφει για τον Αλή πασά, που αποτελεί σημαντική πηγή των πληροφοριών του.

Πιο αντικειμενικός εμφανίζεται ο άγγλος φιλόλογος και μετέπειτα ιερέας Hughes, που στο δίτομο *Travels in Sicily, Greece and Albania* (1813-1814) αποδίδει με

αντικειμενικότητα τα γεγονότα των εκστρατειών του Αλή κατά της Πάργας. Ιδιαίτερες είναι οι ακριβείς περιγραφές τόπων και προσώπων, οι γκραβούρες και οι χάρτες που κοσμούν το οδοιπορικό του.

Τέλος, ο Περραιβός με την *Ιστορία του Σουλίου και Πάργας. Περιέχουσα Την χρονολογίαν αυτών, τας προς τους Οθωμανούς μάχας, κυρίως δε τας προς τον Αλή Πασά Σατράπην της Ηπείρου*, δίνει ένα έργο μεροληπτικό, εφόσον ομολογεί πως το συγγράφει από «πατριωτισμό». Στηριζόμενος σε πληροφορίες που του παρέχουν επιφανείς Έλληνες των Ιωαννίνων περιορίζεται στην εξιστόρηση των προσπαθειών του Αλή να υποτάξει τους Σουλιώτες και να καταλάβει την Πάργα.

Παρά την αμεσότητα και τη ζωντάνια των περιγραφών των κειμένων και τη σχολαστικότητα των συγγραφέων τους, τα περιηγητικά έργα παρουσιάζουν αδυναμίες και μειονεκτήματα. Όλα αποτυπώνουν την «φωτογραφική» εικόνα μιας συγκεκριμένης στιγμής ή περιόδου, μιας συγκεκριμένης περιοχής εντός των επίσημων ορίων και πλαισίων μετακίνησης, μέσα από μια προσωπική και υποκειμενική οπτική γωνία. Συχνά έχουν επιβεβαιωτικό χαρακτήρα, αφού τείνουν να επαληθεύσουν ή να επαναλάβουν συμπεράσματα προγενέστερων περιηγητών. Ως εκ τούτου παρουσιάστηκε η αδήριτη ανάγκη επαλήθευσης και διασταύρωσης των πληροφοριών τους με τη βοήθεια ιστορικών έργων αναφοράς.

Έτσι, μεγάλο μέρος της εργασίας βασίστηκε σε μελέτες ελλήνων και ξένων ιστορικών που κάνουν ευρεία χρήση όλων των περιηγητικών και βιβλιογραφικών πηγών. Η επιλογή τους έγινε με βάση την αξιοπιστία των συγγραφέων τους και των πηγών τους.

Από τα πληρέστερα έργα με θέμα τον Αλή πασά θεωρείται η *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή. Συγγραφείσα επί τη βάσει ανέκδοτου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού του Σπυρίδωνα Αραβαντινού*. Πρόκειται για έργο που βασίζεται στην *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων Ελληνικών και Ιλλυρικών Χωρών* του πατέρα του Παναγιώτη Αραβαντινού και κάνει χρήση πολλών περιηγητικών κειμένων και ιδίως του Rouqueville, Πολύτιμες πληροφορίες αντλήθηκαν από τα δύο κεφάλαια του Μέρους Δ', όπου παρουσιάζονται ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος του Αλή πασά.

Τον Αραβαντινό ακολούθησε ο φιλόλογος και ιστορικός Ευαγγελίδης με την *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή, Σατράπου της Ηπείρου (1741-1822)*. Είναι ο μόνος ιστορικός της εποχής του που είναι γνώστης της τουρκικής γλώσσας και χρησιμοποιεί τουρκικές πηγές.

Ο Plomar με *Το διαμάντι των Ιωαννίνων. Αλή πασάς 1741-1822*, επιχειρεί να συγγράψει μια βιογραφία με επιστημονική προσέγγιση. Παρά τις καλές του προθέσεις και την χρήση όλων των διαθέσιμων περιηγητικών κειμένων δίνει ένα «ιστορικό μυθιστόρημα», από το οποίο απουσιάζει η κριτική θεώρηση, η βιβλιογραφική τεκμηρίωση και η ένταξη του Αλή πασά στο ευρύτερο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον της εποχής του.

Η Fleming, αναπληρώτρια καθηγήτρια στο πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης, με το *Αλή Πασάς. Ο Μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, προσφέρει το πληρέστερο, βιογραφικού χαρακτήρα, έργο για τον Αλή. Χρησιμοποιώντας ως τίτλο τον χαρακτηρισμό του Λόρδου Βύρωνα για τον Αλή, προσπαθεί να ανιχνεύσει την προσωπικότητά του μέσα από τη σχέση του με τη μητέρα και την αδερφή του και να την εντάξει στο ιστορικοπολιτικό πλαίσιο της εποχής. Το έργο της υπήρξε βασικό για την κατανόηση της οικονομικής κατάστασης στην Ήπειρο, καθώς –ανατρέχοντας σε κάθε διαθέσιμη αρχειακή και βιβλιογραφική πηγή– παρέχει στοιχεία για την οικονομική πολιτική που ακολούθησε ο Αλή πασάς σε κάθε παραγωγικό τομέα (γεωργία, κτηνοτροφία, εμπόριο, βιοτεχνία, αλιεία, κατασκευές, στρατό).

Την ιστορία της Ηπείρου από την έναρξη της Τουρκοκρατίας ως σήμερα πραγματεύεται ο καθηγητής στο Α.Π.Θ. Βακαλόπουλος στο *Ήπειρος. Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*. Υιοθετώντας ελληνοχριστιανική οπτική ταυτίζει τους χριστιανούς με τους Έλληνες και αποπειράται, χρησιμοποιώντας κάθε διαθέσιμη πηγή, να αποδείξει την ελληνικότητα της Ηπείρου (νότιας και βόρειας) και να περιγράψει τα δεινά που υφίσταντο οι ελληνο-χριστιανοί από τους Τουρκο-αλβανούς μουσουλμάνους. Παρά τη μονομερή προσέγγιση και την απουσία παραπομπών σε πηγές, δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τον πληθυσμό, τα προϊόντα, τα προνόμια, την παιδεία και τους αγώνες των Ηπειρωτών. Μεγάλο μέρος του ογκώδους τόμου αφιερώνεται στην μεταπολεμική ιστορία την Βορείου Ηπείρου.

Αντίθετη οπτική υιοθετεί ο Arsh στο *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Τα Δυτικοβαλκανικά Πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, που, παρότι δημοσιεύτηκε το 1963, μεταφράστηκε και εκδόθηκε στα ελληνικά το 1994. Ο Arsh, που ακολουθεί το μαρξιστικό ιστορικό μοντέλο, αντλεί από τις αναφορές των διπλωματικών αντιπροσώπων της Τσαρικής Ρωσίας στην Ήπειρο και την Κωνσταντινούπολη που φυλάσσονται στο Αρχείο Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσίας (ΑΕΠΡ), αγνοεί τον εθνικοθησκευτικό παράγοντα και αντιμετωπίζει τον Αλή ως τον κατ' εξοχήν εκπρόσωπο της καταπιεστικής τάξης των αριστοκρατών της γης και του στρατού. Παρέχει όμως λεπτομερείς πληροφορίες για την στρατιωτική πολιτική του Αλή, για τους τρόπους που μετέλθε για να συσσωρεύει πλούτο και για τη θέση και τις υποχρεώσεις των αγροτών στην επικράτειά του.

Ο γενικός χαρακτήρας των πιο πάνω έργων έκανε αναγκαία τη χρήση μελετών και άρθρων θεματολογίας που άπτονται συγκεκριμένων πτυχών της ιστορίας της Ηπείρου.

Ο Skiotis, με πρόσβαση στα βρετανικά και βενετικά αρχεία, δίνει με το «From Bandit to Pasha: First steps in the Rise to Power of Ali of Tepelen, 1750–1784» την πληρέστερη μελέτη για την ζωή και την άνοδο του Αλή στην εξουσία και με το «The Greek Revolution

Ali Pasha's last Gamble», περιγράφει με αρτιότητα τις προσπάθειες αναζήτησης συμμάχων στην σύγκρουσή του με τον Σουλτάνο.

Από το έργο του Κραψίτη, *Η ιστορία των Ιωαννίνων (Θ' αιώνας μέχρι 1913)*, αντλήθηκαν πληροφορίες για την ιστορία της πόλης, τους αγώνες των Σουλιωτών και την ανάπτυξη της παιδείας.

Ο Κοκολάκης με *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, που στηρίζεται σε οθωμανικά απογραφικά στοιχεία, παρείχε στοιχεία για την διοικητική δομή της Ηπείρου και για την θρησκευτική και γλωσσική σύνθεση του πληθυσμού.

Ο Σιορόκας στην μελέτη *Η εξωτερική πολιτική του Αλή Πασά των Ιωαννίνων. Από το Τίλσιτ στη Βιέννη (1807-1815)*, βασιζόμενος στην επίσημη προξενική αλληλογραφία του διπλωμάτη Rouquevill με τις γαλλικές αρχές, διερευνά την πολιτική του Αλή πασά έναντι της Γαλλίας.

Ο Bees με το άρθρο «Übersicht über die Geschichte des Judentums von Janina (Epirus)» και η Dalven με τη μελέτη *The Jews of Ioannina* παρείχαν πληροφορίες για την ιστορία και τις συνθήκες διαβίωσης της εβραϊκής κοινότητας.

Τέλος, πολύτιμες πηγές αποδείχθηκαν, το άρθρο «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος» του Stoianovich για τον οικονομικό μετασχηματισμό των Βαλκανίων, το άρθρο «Albanians and "mountain bandits"» του Anscombe για το φαινόμενο της ληστείας στην Οθωμανική αυτοκρατορία, το άρθρο «Ο Τεπελενλή Αλή Πασάς και η περιουσία του» του Uzun για την περιουσία του Αλή πασά, η μελέτη *Η οικονομική πολιτική και ο πλούτος του Αλή Πασά των Ιωαννίνων* του Πατσέλη για την οικονομική και φορολογική πολιτική του Αλή πασά, το άρθρο «Αγώνες για ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων. Ερμηνευτικό χρονικό» του Κιτρομηλίδη για την ανάπτυξη της παιδείας στα Ιωάννινα, η μελέτη *Το Ιστορικό Οδικό δίκτυο του 18^{ου} και 19^{ου} αι. στην Ήπειρο. Η ιδιαίτερη περίπτωση του Ζαγορίου της Μπαλοδήμου*, το άρθρο «Αξιωματούχοι στην Αυλή του Αλή Πασά» της Πεταλά, η μελέτη *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα* του Παπαγεωργίου, κ. ά.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα όρια της Ηπείρου ήταν ανέκαθεν προσδιορισμένα με σαφήνεια· στα δυτικά ορίζονται από το Ιόνιο πέλαγος και την Αδριατική, νότια από τον Αμβρακικό Κόλπο και στην ανατολή από την οροσειρά της Πίνδου, που την χωρίζει από τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Τα βόρεια σύνορα εκτείνονται ως τα Ακροκεραύνια όρη (αρχαιοκεντρική άποψη) ή ως το Δυρράχιο (βυζαντινοκεντρική άποψη).¹

Η περιοχή θα υπαχθεί στην οθωμανική κυριαρχία όταν οι κάτοικοι των Ιωαννίνων θα παραδώσουν την πόλη στον Μπεϋλέρμπεη Καρά-Σινάν (1430), που θα σεβαστεί και θα επεκτείνει τα προνόμια² που τους είχε παραχωρήσει ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος (1319). Μέχρι το 1450 η Ήπειρος, με εξαίρεση τις Βενετοκρατούμενες περιοχές Πάργα, Σαγιάδα, Φανάρι και Βουθρωτό, περνούν στην οθωμανική κυριαρχία. Η περιοχή, μετά από μια περίοδο οικονομικής παρακμής, κοινωνικής καταπίεσης και πνευματικού σκοταδισμού, θα γνωρίσει σταδιακή ανάπτυξη σε όλους τους τομείς. Η ανάπτυξη αυτή θα κορυφωθεί κατά την 35ετή διακυβέρνησή της από τον Αλή πασά, όταν τα Ιωάννινα θα εξελιχθούν στο οικονομικό, πνευματικό, στρατιωτικό και πολιτιστικό κέντρο του ελλαδικού χώρου και θα αναγνωριστούν από το λαό ως «πρώτα στ' άρματα, στα γρόσια και στα γράμματα».

Δεν υπάρχει πιο πολυσυζητημένη και αντιφατική προσωπικότητα τοπικού ηγεμόνα της οθωμανικής περιόδου από αυτή του πασά των Ιωαννίνων, Αλή Τεπελενλή (Εικ. 2). Μία προσωπικότητα που συνωμοτεί, προδίδει, δολοφονεί, εδραιώνει μια αυτοκρατορία μέσα σε μία αυτοκρατορία και τελικά πέφτει. Ο «Αλή-Πασά του Τεπελενλή, όστις τούτο μεν εγένετο, από μικρού αρξάμενος, μέγας των δυτικών χωρών της αχανούς τότε Οθωμανικής αυτοκρατορίας τύραννος και απάνθρωπος και σκληροτράχηλος κυβερνήτης, τούτο δε υπήρξεν, εν ταις τελευταίαις στιγμαίς του βίου του, ο ένθερμος υποκινητής της σύμπαντα τον τότε κόσμον καταπληξάσης Ελληνικής επαναστάσεως, δια των εν τη αυλή αυτού σπουδασάντων παλληκαριών, άπερ εγένοντο οι πρωτοστάται του μεγάλου εθνικού του 1821 αγώνος».³

Η πολυτάραχη ζωή του Αλή πασά, μιας ιστορικής προσωπικότητας που σημάδεψε την ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, την ιστορία της ευρύτερης Ηπείρου και των κατοίκων της, την ιστορία των Ελλήνων και των Αλβανών, κέντρισε, ενόσω βρισκόταν ακόμη εν ζωή, το ενδιαφέρον ελλήνων και ξένων ιστορικών, περιηγητών και λογοτεχνών

¹ Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Κ.Ν.Ε/Ε.Ι.Ε, Αθήνα 2003, σ. 30

² Σχετικά με τον «Ορισμό του Σινάν Πασά» βλ. Βασίλης Κραψίτης, *Η ιστορία των Ιωαννίνων (Θ' αιώνας μέχρι 1913)*, χ. ε., Αθήνα 1988 σ. 63-66

³ Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή, Σατράπου της Ηπείρου (1741-1822)*, Εκδοτικόν Κατάστημα Π. Ζανουδάκη, Αθήνα 1896, σ. 3

οδηγώντας στην παραγωγή πληθώρα έργων. Η σύγχρονη ιστοριογραφία εστιάζει, κυρίως, στις σχέσεις του Αλή με τη σουλτανική εξουσία και στην εξωτερική του πολιτική απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής (Βενετία, Ρωσία, Αγγλία, Γαλλία) και παραγνωρίζει τη συμμετοχή των κατοίκων της περιοχής στη διαμόρφωση των εξελίξεων. Καθίσταται, λοιπόν, απαραίτητο να οδηγηθεί ο Ηπειρώτης από το παρασκήνιο της ιστορίας στο προσκήνιο και να φωτιστεί ο ρόλος που διαδραμάτισε ως παράγοντας των εξελίξεων.

Η εργασία αποτελείται από τέσσερα (4) κεφάλαια. Στο **Κεφάλαιο 1** καταγράφεται η ζωή και η στρατιωτικοπολιτική σταδιοδρομία του Αλή Πασά. Αρχικά, μετά από μια αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο, εξετάζεται η καταγωγή, τα νεανικά χρόνια και η άνοδός του στην οθωμανική διοικητική ιεραρχία. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται η εδραίωση της εξουσίας του στην επικράτειά του, οι σχέσεις του με τις Μεγάλες Δυνάμεις, η επέκτασή του σε βάρος των γειτονικών πασαλικιών, η σύγκρουση με την Υψηλή Πύλη και τους εκπροσώπους της και η τελική του πτώση.

Στο **Κεφάλαιο 2** προσδιορίζεται η γεωγραφική επικράτεια, η διοικητική διάρθρωση η δομή και η πληθυσμιακή σύνθεση του κράτους του. Καταγράφεται ο πληθυσμός της Ηπείρου συνολικά και δίνεται ο αριθμός κατοίκων των μεγαλύτερων κωμοπόλεων και πόλεων. Επιπλέον, παρότι τα κριτήρια διάκρισης/διαχωρισμού δεν είναι ακριβή και ευδιάκριτα, παρουσιάζεται η εθνολογική, θρησκευτική και γλωσσική σύνθεση του πληθυσμού και η συμμετοχή τους στη διοίκηση του «κράτους»

Το **Κεφάλαιο 3** αφιερώνεται στην οικονομική και κοινωνική ταυτότητα και δομή της Ηπείρου. Εξετάζονται τα έργα υποδομών και τα μέτρα του Αλή για την τόνωση της εμπορικής κίνησης Παράλληλα, παρουσιάζονται οι φορολογικές υποχρεώσεις, οι ασχολίες και τα επαγγέλματα των κατοίκων, ο τρόπο λειτουργίας των συντεχνιών, τα προϊόντα που παράγονται, η εμπορική δραστηριότητα και οι δρόμοι διεξαγωγής της. Επίσης, ανιχνεύεται η σχέση αίτιου και αιτιατού που διέπουν την οικονομική και κοινωνική πρόοδο της Ηπείρου με την πνευματική και πολιτιστική της ανάπτυξη. Συγκεκριμένα, εξηγεί τους λόγους και τους τρόπους με τους οποίους, η οικονομική ανάπτυξη της περιοχής οδήγησε στην άνθηση της παιδείας και πώς αυτή με τη σειρά της «έριξε τους σπόρους» της εθνικής Παλιγγενεσίας.

Τέλος, στον **Επίλογο** γίνεται σκιαγράφηση του χαρακτήρα και της εντύπωσης που προκαλούσε στους σύγχρονούς του περιηγητές και επιχειρείται μια συνοπτική αποτίμηση του ρόλου του στην ιστορία της Ηπείρου και στη θετική έκβαση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821.

Στο **Παράρτημα** παρατίθενται οι εικόνες, οι χάρτες και οι πίνακες στοιχείων, που στο κείμενο φέρουν την ένδειξη «Εικ.». Ακολουθεί λεπτομερής καταγραφή των αρχείων, των πηγών και της βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήθηκαν για την εκπόνηση της εργασίας.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ASV: Archivio di Stato di Venezia. Κρατικά Αρχεία της Βενετίας

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Πρωθυπουργικά Οθωμανικά Αρχεία

PRO, F.O: Public Record Office, Foreign Office: Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας

ΑΑΠ: Αρχείο Αλή Πασά

ΑΕΠΠ: Αρχείο Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσίας

Παρ.: Παράρτημα

χ. ε: Χωρίς εκδότη

χ. τ.: Χωρίς τόπο έκδοσης

χ. χ.: Χωρίς χρόνο έκδοσης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 – Ο ΑΛΗΣ ΤΕΠΕΛΕΝΛΗΣ ΠΑΣΑΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.1 Η καταγωγή του Αλή Τεπελενλή και η άνοδός του στο πασαλίκι των Ιωαννίνων

Η λήξη των κατακτήσεων (τέλη 17^{ου} αι.) και η σταδιακή εδαφική συρρίκνωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας οδήγησε στη στρατιωτική και οικονομική αποδυνάμωση της κεντρικής διοίκησης, που αντέδρασε με αύξηση των φόρων και περικοπή των μισθών των υπαλλήλων. Αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής υπήρξε η αύξηση της διαφθοράς, η έξαρση της ληστείας, η εξαθλίωση των γεωργών, η εγκατάλειψη της υπαίθρου και οι συχνές εξεγέρσεις. Οι συνθήκες αυτές ευνόησαν την ανάδειξη μιας νέας τάξης γαιοκτημόνων, μελών της μουσουλμανικής αλβανικής αριστοκρατίας, που συγκρότησαν ημιανεξάρτητες «ηγεμονίες», των *ayans* ή *derebeys*. Η Πύλη, αδυνατώντας να τους περιορίσει, τους αναγνωρίζει *de facto* ως επαρχιακούς διοικητές, τους εντάσσει επίσημα στην οθωμανική διοίκηση⁴ και τους παραχωρεί προνόμια. Συγκεκριμένα, ως διοικητές Καζά πλήρωναν φόρο στην Πύλη, επέβαλαν έκτακτη φορολογία, ήταν υπεύθυνοι για την τήρηση της τάξης και για τη συγκρότηση στρατιωτικών μονάδων. Η πολιτική της Πύλης, «μια πολιτική αδύναμη και απελπισμένη, ήταν να κρατά διαιρεμένους τους πασάδες, που βρίσκονται συνεχώς σε πόλεμο μεταξύ τους, πόλεμος που ερημώνει το μέρος όπου διεξάγεται».⁵ Οι γνωστότεροι *Ayans* ήταν ο Πασβάναγλου του Βιδινίου (σημ. Βουλγαρία), ο Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου και ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων.

Ο Αλή γεννήθηκε το έτος 1750,⁶ στο Τεπελένι (σημ. Αλβανία), μια κωμόπολη στις όχθες του Αώου (Βοϊούσα) κοντά στο Αργυρόκαστρο, μέσα στην αριστοκρατική μουσουλμανική αλβανική οικογένεια (φάρα) των Μουτ(ζ)σοχουσαίων. Γενάρχη της φάρας θεωρείται ο Χουσεΐν -Χούσο στα αλβανικά- από την Κιουτάχεια, που εγκαταστάθηκε στο Τεπελένι στις αρχές του 17^{ου} αιώνα και, χάρη στη γνώση της τουρκικής γλώσσας, προσελήφθη από τον διοικητή του ως διερμηνέας. Ο Hughes,⁷ αντιθέτως, υποστηρίζει πως πρόκειται για οικογένεια ντόπιων χριστιανών γαιοκτημόνων που εξισλαμίστηκαν για να διατηρήσουν τα προνόμια και την περιουσία τους.⁸ Ο Χουσεΐν από την γάμο του με την κόρη ενός τοπικού μπέη, απέκτησε τον Μουσταφά (Μούτσιο ή Μέτσιο). Ο Μούτσιο Χούσος

⁴ Fikret Adanir, *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Franz Steiner, Βισμπάντεν 1979, σ. 27-32

⁵ Dennis N. Skiotis, «From Bandit to Pasha: First steps in the Rise to Power of Ali of Tepelen, 1750–1784», *International Journal of Middle East Studies* Vol. 2, Issue 3, Cambridge University Press July 1971, σ. 219, όπου δημοσιεύεται το έγγραφο PRO, F.O 78/40, Drummond to Hawkesbury, 7 June 1802

⁶ Για τη διαμάχη σχετικά με το έτος γέννησης του Αλή βλ. Skiotis, *στο ίδιο.*, σ. 228-229

⁷ Thomas Smart Hughes (1786–1847). Άγγλος περιηγητής, κλασσικός φιλόλογος και μετέπειτα ιερέας. Επισκέφτηκε με τον Robert T. Parker την Ήπειρο (Φθινόπωρο 1813-Καλοκαίρι 1814). Παρότι τον ενδιέφερε κυρίως η αρχαιολογία, έδωσε αντικειμενικές και ακριβείς περιγραφές προσώπων και τόπων.

⁸ Thomas S. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τόμ. 2, Mawman, Λονδίνο 1820, σ. 100-101 και K. E. Fleming, *Αλή Πασάς. Ο Μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 46

(Μουσταφά του Χουσεΐν) θα συγκροτήσει ένοπλη ληστρική ομάδα⁹ και για τις υπηρεσίες του ενάντια στον οπλαρχηγό της Θεσσαλικής Φθιώτιδος Μπουκουβάλα θα ονομαστεί *mutesellim*¹⁰ (υποδιοικητής) Τεπελενίου. Οι γιοί του Μπεκήρ και Μουχτάρ -παππούς του Αλή πασά- θα αναγνωριστούν ως μπέηδες και θα συνεχίσουν τις ληστρικές επιδρομές. Τον Μπεκήρ θα διαδεχτεί ο Ισλάμ μπέης και τον Μουχτάρ -που θα σκοτωθεί κατά την πολιορκία της βενετικής Κέρκυρας από τους Οθωμανούς (1716)- ο Βελής, πατέρας του Αλή. Ο Ισλάμ μπέης ως αρχηγός της φάρας θα θέσει υπό τον έλεγχο της τα γειτονικά προς το Τεπελένι χριστιανικά χωριά Λάμποβο, Χόρμοβο, Λέκκη και Ρέντη, θα διοριστεί *mutesellim* Τεπελενίου και *mir-i-miran* δύο ιππουρίδων (βαλής, αρχηγός των Σπαχήδων) και *mutasarrif* (κυβερνήτης) του σαντζακίου Δέλβινου (1752). Ο πατέρας του Αλή Βελή μπέης, αφού παντρευτεί διαδοχικά μια Αλβανίδα από την Μπέντσα -από την οποία θα αποκτήσει τους Ισμαήλ και Ταχήρ- και τη δυναμική ελληνόγλωσση Χάμκω (Εσμιχάν Χανίμ), κόρη του Ζεϊνέλ μπέη της Κόνιτσας, θα υποκινήσει εξέγερση των κατοίκων ενάντια στον Ισμαήλ, που θα δολοφονηθεί (1759). Ο Βελής θα σφετεριστεί την περιουσία και τη θέση του Ισμαήλ και θα θέσει την Κιάρκα -χήρα του Ισμαήλ- υπό την προστασία του. Η πύλη θα αναγνωρίσει την εξουσία του (1762), θα τον ονομάσει *mir-i-miran* και λίγο αργότερα *mutasarrif* του σαντζακίου Δέλβινου.¹¹

Σύμφωνα με τον Rouqueville,¹² ο Αλή, ως μέλος της αλβανικής αριστοκρατίας, θα λάβει ισλαμική μόρφωση και στρατιωτική εκπαίδευση και θα διδαχθεί την «τέχνη της διακυβέρνησης», την τουρκική, την αλβανική και την ελληνική γλώσσα.¹³ Ο Leake¹⁴ σημειώνει πως μιλούσε αλβανικά, μιλούσε και διάβαζε τουρκικά και διάβαζε και έγραφε, με

⁹ Η ληστρική δραστηριότητα αναγνωριζόταν ως ο κατ' εξοχήν μηχανισμός καταξίωσης και ανέλιξης ικανών ατόμων. Κατ' επέκταση, το πέρασμα από τη ληστρική στη στρατιωτική δραστηριότητα και τη διοικητική άνοδο αποτελούσε φυσιολογική εξέλιξη. Βλ. Frederick Anscombe, «Albanians and "mountain bandits"», *The Ottoman Balkans 1750-1830*, Markus Wiener Publishers, Πρίνστον Νιού Τζέρζεϊ 2006, 88-90

¹⁰ Σχετικά με τους οθωμανικούς τίτλους βλ. Κοκολάκης, *ό. π.*, σ. 100-106

¹¹ Σπυρίδων Π. Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή. Συγγραφέας επί τη βάσει ανέκδοτου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού*, Εκδόσεις Σπυρ. Κουσουλίνου, Αθήνα 1895, σ. 1-7

¹² Francois Charles Hugues Laurent Rouqueville (1770-1838), γιατρός που υπηρέτησε επί δέκα χρόνια (1805-1815) ως Γενικός Πρόξενος της Γαλλίας στα Ιωάννινα. Ο Cockerell που τον επισκέφτηκε τον χαρακτήρισε «φίλο του Αλή Πασά». Αρχικά ευνοούμενος του Αλή Πασά και βασικός διαμεσολαβητής στις διαπραγματεύσεις του με τους Γάλλους, έπεσε, μετά το 1807, θύμα των πολιτικών ελιγμών του Πασά και φυλακίστηκε για σύντομο διάστημα. Σ' αυτόν οφείλεται η εμπαθής εικόνα του αιμασταγούς τυράννου που έχουμε για τον Αλή Πασά.

¹³ F. C. H. L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος. Μεταφρασθείσα υπό Ξενοφώντος Δ. Ζύγουρα*, τόμ. Α', Εκδίδεται υπό Α. Γεωργίου-Π. Τζελάτου, Τυπογραφείον Α. Ν. Τρίμη, Αθήνα 1890, σ. 13-14

¹⁴ William M. Leake (1777-1860). Άγγλος αντισυνταγματάρχης, μηχανικός και τοπογράφος. Από το 1804 πολιτικός απεσταλμένος (κατάσκοπος) της βρετανικής κυβέρνησης στην Ελλάδα, και το 1807-1810 στην αυλή του Αλή, με αποστολή την εξυπηρέτηση μελλοντικών συμφερόντων της κυβέρνησής του. Παρατηρεί και καταγράφει με οξυδέρκεια και λεπτομέρειες ό,τι θεωρεί άξιο λόγου στην Ήπειρο.

κακό γραφικό χαρακτήρα και ανορθόγραφα, στα ελληνικά.¹⁵ Μετά τον πρόωρο θάνατο του πατέρα του (1763), τις ληστρικές επιδρομές θα αναλάβει η Χάμκω που θα υποκινήσει τη δολοφονία της Κιάρκας και των παιδιών της για να εδραιώσει τη θέση του Αλή.

Η σκληρή διακυβέρνηση της Χάμκως, η αύξηση της φορολογίας των χριστιανών του Χορμόβου και ο σφετερισμός των γαιών των μουσουλμάνων Γαρδικιωτών, οδήγησε στη συμμαχία των δύο χωριών που επιτέθηκαν στο Τεπελένι, συνέλαβαν, φυλάκισαν, και για 30 ημέρες κακοποίησαν (φέρονται να τις βίασαν) τη μητέρα και τη δεκατετράχρονη αδερφή του Χαϊνίτσα (Σιαχνισά). Απελευθερώθηκαν, αφού ένας έλληνας έμπορος από το Αργυρόκαστρο (δολοφονείται το 1807 με εντολή του Αλή), κατέβαλε 23.000 γρόσια ως λύτρα (1768). Σύντομα θα σταθεροποιήσουν την εξουσία τους στο Τεπελένι και θα εξοντώσουν την πρώτη σύζυγο του Βελή και τα ετεροθαλή αδέρφια του Αλή, Ισμαήλ και Ταχήρ. Τα γεγονότα της παιδικής του ηλικίας και η επιρροή της μητέρας του, που τον προέτρεπε «να είσαι αιμοδιψής, τολμηρός και αποφασιστικός», θα σκληρύνουν τον ψυχισμό και θα διαμορφώσουν τον χαρακτήρα του.¹⁶

Κλειδί στη σταδιοδρομία του θα αποτελέσει η θητεία του ως υπευθύνου των σωμάτων ασφαλείας της υπαίθρου. Αφού αποτύχει να τιμωρήσει τους Χορμοβίτες και τους Γαρδικιώτες, θα υπηρετήσει ως buluk-basi (αρχηγός ομάδας ένοπλης αστυνομίας) τον πασά του Ευρίπου (Εύβοια) και κατόπιν θα αρχίσει να επιδίδεται σε ληστρικές επιδρομές στη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Θα επικηρυχθεί και θα συλληφθεί από τον derbender basbugu (ή derbendad naziri)¹⁷ Κουρτ Αχμέτ πασά του Βερατίου. Θα τον εντυπωσιάσει και θα υπηρετήσει ως υπασπιστής του (1775), ακολουθώντας τον στην εκστρατεία κατά του Μαχμούτ πασά Μπουσατλή της Σκόδρας, όπου θα διακριθεί. Την περίοδο αποπομπής του Κουρτ πασά (Νοέμβριος 1778-1779) υπηρετεί τον Χατζή Αλή της Χαλκίδας ως derbender basbugu.¹⁸ Έρχεται σε ρήξη με τον επανακάμψαντα Κουρτ πασά όταν ζητά την κόρη του Μαριέμ σε γάμο και αυτός την παντρεύει με τον Ιμπραήμ πασά της Αυλώνας. Θα επιδοθεί μέχρι το 1782 στη ληστεία σε όλη την κεντρική και δυτική Ελλάδα για να εκθέσει και να υπονομεύσει τον αντίπαλό του, φτάνοντας να απειλήσει τα Τρίκαλα και τα Ιωάννινα.

¹⁵ William M. Leake, *Travels in Northern Greece* τόμ. Ι, Λονδίνο 1835, σ. 37-38

¹⁶ Ουίλιαμ Πλόμαρ, *Το διαμάντι των Ιωαννίνων, Αλή Πασάς (1741-1822)*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2013, σ. 28-30

¹⁷ Γενικός επόπτης των Δερβενίων. Διοικητής όλων των «Αρματολών» που επιτηρούσαν τα ορεινά περάσματα/διαβάσεις (derbent-δερβένια) και καταδίωκαν τους ληστές και τους «Κλέφτες». Ο χώρος ευθύνης του περιλάμβανε την Ήπειρο (βόρεια και νότια), την ανατολική Μακεδονία, τη Θεσσαλία και τη δυτική Στερεά Ελλάδα. Σχετικά με τους θεσμούς των buluk-basi, των Κλεφτών και των Αρματολών, βλ. Skiotis, *ό. π.*, σ. 230-234

¹⁸ Λίγο πριν την ελληνική επανάσταση του 1821 αναφέρονται 17 αρματολίκια στην ηπειρωτική Ελλάδα, βλ. Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ήπειρος. Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 77-78

Παράλληλα, αποκτά στενές σχέσεις με τους κατοίκους στα ορεινά της Ηπείρου, κυρίως στο Ζαγόρι, και παντρεύεται την Εμινέ (Ουμμουγκουλσούμ), κόρη του ισχυρού Καπλάν πασά του Δέλβινου, με την οποία αποκτά τους Μουχτάρ και Βελή· πολύ αργότερα θα αποκτήσει τον Σαλήχ. Χάρη στις ληστείες, στο αξίωμα του *derbendler basbugu* και στον γάμο του θα κερδίσει πλούτο, στρατιωτική και πολιτική ισχύ και την εμπιστοσύνη των κατοίκων της υπαίθρου, ενώ θα συσφίξει τις σχέσεις του με τους οπλαρχηγούς των αρματολικιών και των Αλβανών *buluk-basi*.¹⁹

Θα μεσολαβήσει στη διαφορά μεταξύ της Βενετίας και της Πύλης για το Βουθρωτό (1784) κερδίζοντας την υποστήριξη της Βενετίας και την εκτίμηση της Πύλης. Το καλοκαίρι του ιδίου έτους, μετά από μια σειρά ανεξήγητων θανάτων/δολοφονιών των πασάδων του Δέλβινου και την εκτέλεση του Σελήμ πασά για εσχάτη προδοσία, θα ονομαστεί, με την υποστήριξη της Βενετίας,²⁰ *mir-i-miran* και *mutasarraf* Δέλβινου και μετά από μια εκστρατεία εκκαθάρισης της υπαίθρου της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, θα εισέλθει στην πόλη των Τρικάλων και θα διοριστεί *mutasarraf* Τρικάλων (1785) (Εικ. 3). Μετά τον θάνατο του Κουρτ Πασά (1787) διορίζεται *rumeli derbendler basbugu* και συμμετέχει στην εκστρατεία του σουλτάνου στη Μολδοβλαχία εναντίον της Αυστρίας και της Ρωσίας.²¹

Έχοντας αποτύχει δύο φορές να καταλάβει τα Ιωάννινα -τη δεύτερη φορά, μετά από την έντονη αντίδραση των εμπόρων της πόλης (1785)- εκμεταλλεύεται την απουσία του Αλή Ιζέτ (Αληζότ) πασά στον πόλεμο, την αταξία που προκαλούσαν οι τοπικοί μπέηδες και τις διαμάχες μεταξύ των χριστιανών και των μουσουλμάνων της πόλης, δωροδοκεί σημαίνοντα πρόσωπα της πόλης. επιδεικνύει πλαστό σουλτανικό φερμάνι διορισμού του και (αυτο)ανακηρύσσεται πασάς των Ιωαννίνων (1787). Η Πύλη, μετά από πιέσεις των Ελλήνων του Ζαγορίου -που έτσι θα διασφαλίσουν την κοινωνική και οικονομική ειρήνη, θα κερδίσουν την εύνοιά του και θα εξασφαλίσουν προνόμια²²- θα επικυρώσει την *de facto* εξουσία του ως πασά των Ιωαννίνων (1788),²³ αναγνωρίζοντάς το ως πρόσθετο τμήμα (αρπαλίκ) του σαντζακίου Τρικάλων, επιτρέποντάς του τη διατήρηση της κυριαρχίας και στις δύο περιοχές.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 171

²⁰ Skiotis, *ό. π.*, σ. 242, όπου δημοσιεύεται το αρχείο A.S.V, Provv. 1042, Foscari to Doge, 3 Μαΐου 1783

²¹ Πλόμαρ, *ό. π.*, σ. 35-45

²² Γκριγκόρι Λ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Τα Δυτικοβαλκανικά Πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1994, σ. 147-148, όπου δημοσιεύονται τα αρχεία ΑΕΙΡ Φάκ. 326, φ. 1, Σχέσεις Ρωσίας και Βενετίας και ΑΕΙΡ, Γραμματεία, φάκ. 7804, φ. 4, Notice sur Ali Pacha

²³ Guillaume Vaudoncourt de, *Memoirs of the Ionian Island, considered in a commercial, political, and military point of view, including the life and character of Ali Pacha* (transl. Will Walton), Baldwin, Cradock and Joy, Λονδίνο 1816 σ. 325-238.

Ο Vaudoncourt (1772-1845) ήταν γάλλος στρατιωτικός, μηχανικός, συγγραφέας και ιστορικός που επισκέφτηκε τον Αλή Πασά το 1807 και ως το 1808 τον υπηρέτησε ως μηχανικός.

Την ισχύ που προσφέρουν οι δύο τίτλοι, που συνδυάζουν την εξουσία ενός τοπικού στρατιωτικο-διοικητικού αξιώματος με εδαφική υπόσταση -του mutasarrif Ιωαννίνων- και ενός υπερ-τοπικού αξιώματος με «αστυνομικές» αρμοδιότητες -του derbendler basbugu- θα αναγνωρίσει²⁴ και θα πετύχει να διατηρήσει ως το 1820.

1.2 Η εσωτερική εδραίωση και η εδαφική επέκταση του Αλή Πασά

Εφεξής ο Αλή θα αφοσιωθεί στην εδραίωση της θέσης του και στην επέκταση της επικράτειάς του εις βάρος, τόσο των γειτονικών μπέηδων, όσο και των Μεγάλων Δυνάμεων. Για να πετύχει τους στόχους του θα μετέλθει κάθε θεμιτού και αθέμιτου μέσου, φροντίζοντας να διατηρεί «οικονομικά» ικανοποιημένη την Πύλη και τους αξιωματούχους της.

Ο Αλή γνώριζε πως για να μπορέσει να καταλάβει και να διατηρήσει την εξουσία στο σαντζάκι Ιωαννίνων, έπρεπε να αποκτήσει έρεισμα και στη συνέχεια να αποδυναμώσει την επιρροή της αριστοκρατικής οικογένειας των Ασλανιδών που διοικούσε τα Ιωάννινα από το 1600.²⁵ Για να νομιμοποιήσει τη διεκδίκηση της διοίκησης των Ιωαννίνων, ενώ πολιορκούσε την πόλη, παντρεύτηκε κρυφά την Ζουλέιχα (ή Ζιλχάκω), κόρη του Ταχίρ πασά και χήρα του Αχμέτ μπέη, γιού του Μεχμέτ πασά Καλού των Ιωαννίνων (1762-1776), λαμβάνοντας ως «προίκα» την περιουσία της. Μετά τον γάμο του, δήμευσε και οικειοποιήθηκε την περιουσίας της Αϊσέ, συζύγου των δύο τελευταίων προκατόχων του, του Σουλεϊμάν πασά (1786-1787) που εκτελέστηκε από τον σουλτάνο και του Αληζότ πασά (1787).²⁶ Τις ενέργειές του στήριζαν, ενυπόγραφα, οι εκκλησιαστικές αρχές των Ιωαννίνων και του Δυρραχίου, οι προεστοί των Ιωαννίνων και οι έλληνες και τούρκοι εκπρόσωποι των συντεχνιών των Ιωαννίνων, του Ζαγορίου και του Αργυροκάστρου. Αργότερα, θα επιτρέψει την επιστροφή της Αϊσέ στα Ιωάννινα και θα συνδεθεί στενά μαζί της.²⁷

Από την αρχή της κυριαρχίας του Αλή οι Σουλιώτες επιδίδονταν σε ληστρικές επιδρομές κατά των γειτονικών τους περιοχών με αποτέλεσμα να αποδυναμώνουν τους μπέηδες γύρω από τις βενετικές κτήσεις, να υπονομεύουν το κύρος του ως derbendler basbugu και να του αποστερούν «νόμιμα» έσοδα. Έτσι, για να εξασφαλίσει την εσωτερική τάξη και ασφάλεια στράφηκε κατά της αυτόνομης «Συνομοσπονδίας των Σουλιωτών» (Εικ.

²⁴ ΑΑΠ έγγρ. [1270], [1271], [1307], του έτους 1820. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Αρχείο Αλή Πασά. Γενικών Αρχείων του Κράτους και Μουσείου Μπενάκη*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τόμ. Γ' Αθήνα 2018, σ. 384-395, 442-448. Στα αρτζουχάλια (=αναφορές) του Χουσεϊν μπέη από τη Λάρισα, περιγράφονται η λειτουργία και η σημασία του θεσμού, αλλά και οι θεσμικές και εδαφικές του τροποποιήσεις.

²⁵ Για τους Βαλήδες (Πασάδες) των Ιωαννίνων μετά το 1550, βλ. Ιωάννης Π. Θεοχαρίδης, «Οι διοικητές των Ιωαννίνων σύμφωνα με το Salname του 1892-1893», *Δωδώνη*, τόμ. 12 (1983), Ιωάννινα, σ. 166-168

²⁶ Αραβαντινός, *ό. π.*, σ. 52-57

²⁷ ΑΑΠ έγγρ. [13], Ιωάννινα 25 Ιανουαρίου 1792, και έγγρ. [1470], Ιωάννινα 26 Ιανουαρίου 1792. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, τόμ. Α', σ. 26-29 και τόμ. Ε', σ. 9-12

4).²⁸ Η πρώτη του εκστρατεία εναντίον τους (Φεβρουάριος 1789), με πρόφαση επικείμενη επανάστασή τους σε συνεργασία με την εχθρό Ρωσία,²⁹ αποτυγχάνει οικτρά και διακόπτεται τον Ιούνιο, όταν ο Ιμπραήμ πασάς του Βερατίου με τους συμμάχους του κινείται κατά των Ιωαννίνων. Ο Αλή αναγκάζεται να πληρώνει επίδομα στους αρχηγούς των Σουλιωτών και τους ορίζει «επιτηρητές της κοινωνικής τάξης»· σε αντιστάθμισμα παίρνει πέντε παιδιά τους ως ομήρους.³⁰ Παρομοίως, κατά τη δεύτερη εκστρατεία (1792) γνωρίζει οδυνηρές ήττες και αναγκάζεται να πληρώσει το μεγάλο για την εποχή ποσό των 60 πουνγιών,³¹ το οποίο ιδιοποιήθηκε ο αρχηγός της φάρας των Μποτσαραίων, Γεώργιος Μπότσαρης.³²

Το επόμενο διάστημα, όσο ο Αλή πασάς εδραίωνε και επέκτεινε την εξουσία του, οι Σουλιώτες, αντί να επιδιώξουν την ενίσχυση της άμυνας και των συμμαχιών τους, διευρύνουν τον έλεγχό τους σε 66 χωριά της Παραμυθιάς και του Μαργαριτίου. Αφού εξουδετέρωσε τους αντιπάλους του, ο Αλή κινήθηκε για τρίτη φορά κατά των Σουλιωτών (1800). Ενεργώντας μεθοδικά, στρατολόγησε έλληνες αρματολούς και κατέλαβε τις γαλλικές (πρώην βενετικές) κτήσεις ξεκινώντας τον αποκλεισμό του Σουλίου. Συγχρόνως, φρόντισε να τους διχάσει προσφέροντας χρήματα και αξιώματα και με τη βοήθεια του Πήλιου Γούση πέτυχε να καταλάβει το Αβαρικό (1803) και να κυκλώσει τους αμυνόμενους. Οι Σουλιώτες υπέγραψαν συμφωνία³³ (Εικ. 5) και κατέφυγαν στα Επτάνησα και την Βόρεια Ήπειρο, ενώ στο Σούλι εγκαταστάθηκε τουρκαλβανική φρουρά.³⁴ Λίγο αργότερα θα καταστείλει βίαια την τελευταία επαναστατική κίνηση στην επικράτειά του, την επανάσταση των αδελφών Θύμιου και Θοδωράκη Βλαχάβα στη Θεσσαλία (1808).³⁵

Παρά τις συνεχείς στρατιωτικές επιχειρήσεις, ο Αλή δεν θα ξεχάσει την υπόσχεσή του προς τη μητέρα του. Θα εκδικηθεί την προσβολή που της έγινε σφάζοντας πρώτα τους

²⁸ Τη στρατιωτική «Συννομοσπονδία των Σουλιωτών» αποτελούσαν 11 χωριά με επίκεντρο το αρχικό «τετραχώρι» (Σούλι, Σαμονίβα, Κιάφα και Αβαρικό). Στο «τετραχώρι» κατοικούσαν 47 φάρες (ομάδες οικογενειών). Απολάμβαναν ευρεία αυτονομία πληρώνοντας ετήσιο φόρο στον Σουλτάνο. Βλ. Αθανάσιος Ψαλίδας, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1964. σελ. 62

²⁹ Αρς, *ό. π.*, σ. 156-157

³⁰ Στο *ίδιο*, σ. 157-158 όπου δημοσιεύεται το αρχείο ΑΕΙΠ φάκ. 337, φ. 5, 30 Ιουνίου 1789, Σχέσεις Ρωσίας και Βενετίας

³¹ Το «πουνγί» αντιστοιχούσε σε 500 γρόσια. Βλ. Ahmet Uzun, «Ο Τεπελενλή Αλή Πασάς και η περιουσία του», («Tepedelenli Ali Paşa ve Mal Varlığı» μεταφρ. Γιώργος Σύρμας), *Belleten*, LXV244 2001, σ. 1062 (σ. 27)

³² Κραψίτης, *ό. π.*, σ. 107-109

³³ Rouqueville, *ό. π.*, σ. 131

³⁴ Κραψίτης, *ό. π.*, σ. 108-109

³⁵ ΑΑΠ έγγρ. [392], Τρίκαλα 27 Απριλίου 1808, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.* τόμ. Α', σ. 740-742 και Νικόλαος Βερνίκος, «Ένα επαναστατικό σχέδιο των Ελλήνων της Ηπείρου, Θεσσαλίας και Μακεδονίας 1806-1807 και η ανταρσία του Θύμιου Βλαχάβα το 1808», *Archive*, 13, σ. 22-81

Χορμοβίτες (1779), ενώ στο Γαρδίκι, σύμφωνα με τον Holland,³⁶ θα συγκεντρώσει τους 6000 κατοίκους, θα ξεχωρίσει προσωπικά 750 άτομα που ζούσαν το 1768 στο χωριό και θα τα σφαγιάσει. Οι 36 αρχηγοί των οικογενειών (φάρες) θα οδηγηθούν στις φυλακές των Ιωαννίνων και αργότερα θα εκτελεστούν· το χωριό θα ισοπεδωθεί και οι υπόλοιποι κάτοικοι θα σταλούν στα δημόσια καταναγκαστικά έργα (1812).³⁷

Για να αποδείξει τη νομιμοφροσύνη του και για να αποδυναμώσει τους ισχυρούς πασάδες της περιοχής, συμμετέχει στις εκστρατείες του σουλτάνου εναντίον της Αυστρίας και της Ρωσίας (1787-1792), του Ιμπραήμ πασά του Βερατίου (1789), του Καρά Μεχμέτ της Σκόδρας (1793) και του Πασβάνογλου του Βιδινίου (1797), στις οποίες τον συνδράμουν για πρώτη φορά οι «Αρματολοί» ως επίλεκτο σώμα.³⁸ Στη συνέχεια, για να καθησυχάσει τους αντίπαλους πασάδες, στην πραγματικότητα για να αποκτήσει δικαίωμα διεκδίκησης των εδαφών τους, υιοθετεί την πολιτική των επιγαμιών. Έτσι, έχοντας εξασφαλίσει, μέσω των γάμων του ιδίου και της αδερφής του Σαχινισιάς (Χαϊνίτσας) με τα τέκνα του Καπλάν πασά, τον έλεγχο του Δέλβινου, του Αργυροκάστρου και του Λίμποβου, θα παντρεύει τους γιους του Μουχτάρ και του Βελή και τον ανιψιό του Αντέμ, με τις κόρες του Ιμπραήμ πασά, Πάσω, Ζεμπιδέ (Ζουμπεϊτέ) και Μπελκίμ αντίστοιχα. Τέλος θα φροντίσει να νυμφευθεί η ανιψιά του τον μπέη της Κλεισούρας, αποκτώντας τον έλεγχο του νευραλγικού της περάσματος.³⁹

Παράλληλα, ακολουθώντας ανεξάρτητη από την επίσημη σουλτανική και άκρως καιροσκοπική εξωτερική πολιτική, συνάπτει διπλωματικές σχέσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις και προσπαθεί να επωφεληθεί από τον ανταγωνισμό τους στη Μεσόγειο. Εγκαταλείπει την φιλοβενετική στάση και στην προσπάθειά του να αποκλείσει τις βενετικές κτήσεις στην δυτική Ήπειρο προσεγγίζει -μέσω του Lassalle, γάλλου προξένου στην Πρέβεζα- τη Γαλλία και στη συνέχεια τον ρώσο στρατηγό Ταμάρα, στον οποίο προτείνει ένα σχέδιο εννέα σημείων για την ίδρυση αυτόνομου ελληνοτουρκικού κράτους υπό την προστασία της Ρωσίας (Ιούνιος 1791).⁴⁰ Αργότερα, εποφθαλμιώντας τα Επτάνησα,⁴¹ αναθερμαίνει τις σχέσεις του με του Γάλλους -αλληλογραφεί με τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη (Εικ. 6)⁴²- και με την υποστήριξή τους καταλαμβάνει τα νησάκια του Αμβρακικού Κόλπου (1797), την

³⁶ Henry Holland (1788-1873). Άγγλος γιατρός που επισκέφτηκε, διέμεινε και εργάστηκε στα Ιωάννινα κατά τα έτη 1812-1813. Οξυδερκής, παρατηρητικός και διεισδυτικός, παρά τα μόλις 24 χρόνια, θα αποδώσει μοναδικά το κοινωνικό και ανθρώπινο τοπίο.

³⁷ Henry Holland, *Travels in the Ionian Islands, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. during the years 1812 and 1813*, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, Λονδίνο 1815, σ. 489-492

³⁸ Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 172.

³⁹ Leake, ό. π., σ. 40-41

⁴⁰ Αρς, ό. π., σ. 163-165, όπου δημοσιεύεται το αρχείο ΑΕΙΡ φάκ. 1412, φ. 79, Αποστολή της Κωνσταντινούπολης

⁴¹ Τα Επτάνησα γνώρισαν την κυριαρχία των Βενετών (αρχές 15^{ου} αι.-1797), των Γάλλων (1797-1799), των Ρώσων και Οθωμανών (1799-1807), των Γάλλων (1807-1815), των Βρετανών (1815-1864).

⁴² Αραβαντινός, ό. π., σ. 103

Χειμάρια και την Κορυτσά και αποκτά τον έλεγχο του Δέλβινου (1798), της Έδεσσας και της Νάουσας. Μετά τη γαλλική ήττα στο Αμπουκίρ (Αύγουστος 1798), επιτίθεται στις γαλλικές φρουρές και καταλαμβάνει το Βουθρωτό, την Ηγουμενίτσα, την Πρέβεζα και τη Βόνιτσα (Οκτώβριος 1798), επιτυχίες που του αποφέρουν το αξίωμα του «βεζίρη των τριών ιππουρίδων».⁴³ Σύντομα εγκαινιάζει αγγλόφιλη πολιτική, καταλαμβάνει το πασαλίκι του Βερατίου (1810), ελέγχοντας έτσι το λιμάνι της Αυλώνας, και υποτάσσει τους ισχυρούς αγάδες των Φιλιατών, της Παραμυθιάς, του Μαργαριτίου και του Αργυροκάστρου (1812).⁴⁴ Τελευταίο «απόκτημά» του η Πάργα (1819), που θα αγοράσει από τους Άγγλους για 150.000 λίρες, ποσό που θα συγκεντρώσει από αναγκαστικούς «εράνους» στο πασαλίκι του.⁴⁵

1.3 Η πολιορκία των Ιωαννίνων και το τέλος του Αλή Πασά

Ο Αλή Τεπελενλής -κατά τον Skiotis- ουδέποτε εξέφρασε την πρόθεσή του να αποδεσμευτεί από την εξουσία του σουλτάνου· αντιθέτως, συνέχισε να συμμετέχει με το στρατό του στις οθωμανικές εκστρατείες και να πληρώνει τους φόρους, τις εισφορές στην Βαλιδέ Σουλτάνα (σουλτανομήτωρ) και τα δώρα στον Μεγάλο Βεζύρη. Ουσιαστικά υπήρξε θύμα της επιτυχίας του, που κορυφώθηκε σε μια εποχή που ο σουλτάνος Μαχμούτ Β' επιχειρούσε να μεταρρυθμίσει την αυτοκρατορία εξαλείφοντας τους Ayans, τους Derebeys και τους Γενίτσαρους και να ενισχύσει την κεντρική εξουσία.⁴⁶ Στην απόφαση του σουλτάνου να τον εξουδετερώσει συνετέλεσαν επίσης οι απόπειρές του να χαράξει ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις, η «απροθυμία» του -από το 1812- να ηγηθεί προσωπικά του στρατού του στις οθωμανικές εκστρατείες και οι διαμαρτυρίες των γειτονικών του sanjakbeys για την επιθετική πολιτική του.⁴⁷

Αφορμή για τη ρήξη του Αλή με τον σουλτάνο θα αποτελέσει η απόπειρα δολοφονίας του γιαννιώτη Ισμαήλ Πασόμπεη, φίλου του γιού του Βελή και συμβούλου του σουλτάνου, από ανθρώπους του (Μάρτιος 1820) στην Κωνσταντινούπολη, ενώ επιπλέον κίνητρο συνιστούσε η προοπτική δήμευσης της φημολογούμενης αμύθητης περιουσίας του. Με

⁴³ Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 175-182

⁴⁴ Σχετικά με την εξωτερική πολιτική του Αλή Πασά βλ. Γεώργιος Σιορόκας, *Η εξωτερική πολιτική του Αλή Πασά των Ιωαννίνων. Από το Τίλσιτ στη Βιέννη (1807-1815)*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1999 και Ελένη Τσουγκαράκη-Αγγελομάτη, «Όψεις της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής του Αλή Πασά», *Ο Ερανιστής*, τομ.19 (1993), Όμιλος Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, σ. 136-187

⁴⁵ Το ποσό φέρεται, αφού έκανε κάποιες μικρές κρατήσεις, να μοίρασε ο Αρμοστής των Επτανήσων Τόμας Μαίτλαντ στους εξόριστους Παργινούς ως αποζημίωση, βλ. David Brewer, *Η φλόγα της Ελευθερίας. Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833*, Εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 2004, σ. 69-70

⁴⁶ Dennis N. Skiotis, «The Greek Revolution: Ali Pasha's last Gamble», *Hellenism, and the First Greek War of liberation 1821-1830: Continuity and Change* (edit. Diamantouros, Petropoulos, Topping, Anton), Institute For Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 97-98

⁴⁷ Αρς, ό. π., σ. 321-327

προτροπή του Πασόμπεη και του γραμματέα του Γεωργίου Οικονόμου, ο σουλτάνος αποφασίζει την αποπομπή των δύο εκπροσώπων του Αλή στο Διβάνι, την αφαίρεση από τον ίδιο και των συγγενών του όλων των πασαλικιών, εκτός εκείνου των Ιωαννίνων, και την απόσυρσή τους στο Τεπελένι.⁴⁸ Ο Αλή προσπαθεί να εξευμενίσει τον σουλτάνο αποκαλύπτοντας όσα γνωρίζει για το κίνημα των Ελλήνων, αλλά ο σουλτάνος τον κηρύσσει ένοχο εσχάτης προδοσίας («φιρμανλή») και τον καλεί να απολογηθεί εντός 40 ημερών (Ιούλιος 1820). Ο Αλή αποφασίζει να αμυνθεί μέχρι εσχάτων και επιχειρεί, ανεπιτυχώς, να εξασφαλίσει -μέσω του Sir Frederick Hankey, προσωπικού γραμματέα του Λόρδου Ύπατου Αρμοστή των Ιονίων Νήσων Sir Thomas Maitland- τη στήριξη της Αγγλίας και -μέσω του Ιωάννη Παπαρρηγόπουλου, γραμματέα στο ρωσικό προξενείο της Πάτρας- τη στήριξη της Φιλικής Εταιρείας και της Ρωσίας,⁴⁹ δηλώνοντας πρόθυμος να τεθεί υπό την προστασία της τελευταίας.⁵⁰ Στην πρώτη φάση των επιχειρήσεων θα τον στηρίξουν οι Σουλιώτες, που θα υπογράψουν συμφωνία (10 Νοεμβρίου 1820) με ευνοϊκούς όρους (Εικ. 7).⁵¹

Όταν οι σουλτανικές δυνάμεις, με επικεφαλής τον Πασόμπεη -που είχε διοριστεί βαλής Ιωαννίνων και Δέλβινου- ξεκινούν την πολιορκία των Ιωαννίνων (Οκτώβριο 1820), ο Ομέρ Βρυώνης αυτομολεί στο σουλτανικό στρατόπεδο, ο Οδυσσέας Ανδρούτσος εγκαταλείπει τη θέση του και οι γιοί του Αλή παραδίδονται με αντάλλαγμα ασυλία. Η αποτυχία του Πασόμπεη θα επιφέρει την αντικατάστασή του από τον Χουρσίτ πασά της Πελοποννήσου (Ιανουάριος 1821) και η εξόντωση του Αλή θα αναχθεί από την Πύλη σε ζήτημα απόλυτης προτεραιότητας, απορροφώντας, για έναν ακόμη χρόνο, ζωτικής σημασίας οικονομικούς πόρους, εμπειροπόλεμο δυναμικό και στρατιωτική ηγεσία, που θα λείψουν τον πρώτο χρόνο της ελληνικής επανάστασης επιτρέποντάς της να εδραιωθεί.⁵² Στις 24 Ιανουαρίου 1822, κι ενώ οι Σουλιώτες έχουν προσχωρήσει στην ελληνική επανάσταση, θα φτάσει το σουλτανικό έγγραφο της θανατικής καταδίκης που ανακοινώνεται στον Αλή στα κελιά της Μονής του Αγ. Παντελεήμονος, στο νησί της λίμνης των Ιωαννίνων. Ακολουθεί συμπλοκή, ο Αλή πυροβολείται στην κοιλιά και πεθαίνει (5 Φεβρουαρίου 1822). Το κεφάλι του θα σταλεί στην Κωνσταντινούπολη, ενώ το σώμα θα ταφεί στο Ιτς Καλέ των Ιωαννίνων, δίπλα από το σαράι (Εικ. 8).⁵³

⁴⁸ Αραβαντινός ό. π., σ. 274-277

⁴⁹ Brewer, ό. π., σ. 72-73.

⁵⁰ Αρς, ό., π., σ. 328-330, όπου δημοσιεύεται το αρχείο ΑΕΠΡ φάκ. 318/5, φ. 3, Η Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, 5 Απριλίου 1820 και φάκ. 2330, φ. 468, Γραμματεία, 18 Απριλίου 1820

⁵¹ Ευαγγελίδης, ό. π., σ. 702-703

⁵² Sukru H. Ilicak (Edit.), «*Those Infidel Greeks*». *The Greek War of Independence through Ottoman Archival Documents*, Brill, Βοστόνη-Λέυντεν 2021, σ. 81, 121-122, 226-227, όπου δημοσιεύονται τα αρχεία [BOA 573/290] 13 Ιουλίου 1821, [BOA 574/291] 27 Δεκεμβρίου 1821,

⁵³ Αραβαντινός ό. π., σ. 314-338

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 – ΟΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ

2.1 Η γεωγραφική επικράτεια και οι διοικητικοί θεσμοί

Εκμεταλλευόμενος τον ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων και την αδυναμία επέμβασης της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης, ο Αλή Τεπελενλής θα επεκτείνει την επικράτειά του και τα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μετά την προσάρτηση του βοεβοδλικίου της Άρτας, την υποταγή των ισχυρών μπέηδων της Ηπείρου, της Χειμάρας και του Σουλίου, την κατάληψη των πρώην βενετικών κτήσεων, τη βίαιη ενσωμάτωση και εξασφάλιση της διοίκησης των γειτονικών του sanjaks από συγγενείς του, θα βρεθεί το 1812 στο απόγειο της δύναμής του εξουσιάζοντας -άμεσα ή έμμεσα- μια έκταση που αντιστοιχεί στο μεγαλύτερο μέρος της σημερινής ηπειρωτικής Ελλάδας και Αλβανίας.

Σύμφωνα με τον Αραβαντινό, «Ίδού εν γενικαίς γραμμαίς αι χώραι, εφ' ων εξετείνετο το κράτος του Αλή αμέσως ή εμμέσως: Αι μέχρι των εκβολών του Αώου αφ' ενός και του Αλιάκμονος αφ' ετέρου Ηπειρωτικάί, Θεσσαλικάί και εν μέρει Μακεδονικάί χώραι. Εκ των κυρίως Μακεδονικών, η Γκιόρτζα (σημ. Κορυτσά), Μπίχλιστα (σημ. Δεβόλη/Ντεβόλ), Κεστρίνη, Φλώρενα, Χρούπιστα (σημ. Άργος Ορεστικό), Σκόρα, Μόκρα, Όπαρη, Όστροβον (σημ. Άρνισσα), Όχρις, Βέρροια, Βοδενά (σημ. Έδεσσα), Κατερίνη. Πάσα η Πελοπόννησος και η Στερεά Ελλάς, πλήν της Αττικής και Βοιωτίας (το όριον των κτήσεων του Αλή εξικνείτο ενταύθα μέχρι Πέτρας της Λεβαδείας) και του ημίσεως περίπου της Ευβοίας. Το ευρύ τούτο κράτος είχεν έκτασιν 3,800 τετραγ. λευγών [...]» (Εικ. 9).⁵⁴

Διοικητικά το «κράτος» του Αλή, όπως όλη η Οθωμανική αυτοκρατορία, χωριζόταν σε sanjaks (πασαλίκια), σε kazas (επαρχίες) και σε nahiyе (ναχιγιέδες). Η επικράτεια που ήλεγχε χαρακτηριζόταν από ιδιαίτερη «ρευστότητα», καθώς ο αριθμός, η έκταση και η σύνθεση των διοικητικών ενοτήτων της ακολουθούσε την πορεία των εδαφικών προσαρτήσεων, απωλειών ή προσαρμογών. Την εποχή της μέγιστης έκτασής της (1812) περιλάμβανε τα sanjaks του Δέλβινου και Αργυροκάστρου, του Βερατίου και Αυλώνας, των Ιωαννίνων (Εικ. 10, 11), της Οχρίδος και Καπουδάν Πασά, των Τρικάλων (Θεσσαλίας), του Λεπάντο και Κάρλελι (Ναυπάκτου και Αιτωλοακαρνανίας) και του Εγριμπόζ (Ευρίπου/Χαλκίδας).⁵⁵ Η σταδιακή επέκταση του Αλή πασά είχε ως αποτέλεσμα να ταυτίζονται τα εδάφη που, άμεσα ή έμμεσα, ήλεγχε πολιτικά, με αυτά που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του ως derbendler basbugu (επόπτης των δερβενίων). Το γεγονός αυτό ίσως να εξηγεί την ανοχή του σουλτάνου στη συνεχή διεύρυνση της επικράτειάς του.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 267-268, (τηρήθηκε η ορθογραφία του συγγραφέα). Η Σκόρα και η Μόκρα ήταν περιοχές της νότιας Αλβανίας, η Όπαρη βρισκόταν κοντά στη Μοσχόπολη.

⁵⁵ Vaudoncourt, ό. π., σ.107-209

Πυρήνας του κράτους του Αλή αποτέλεσε το sanjak των Ιωαννίνων, στο οποίο ασκούσε την απόλυτη εξουσία.⁵⁶ Στα υπόλοιπα sanjaks, που συναποτελούσαν την επικράτειά του, φρόντιζε να διορίζονται από την Πύλη ο ίδιος ή στενοί του συγγενείς, οι οποίοι ασκούσαν την εξουσία υπό τον έλεγχό του.⁵⁷ Ο δευτερότοκος γιος του Βελής ορίστηκε, διαδοχικά, mutasarrif/βαλής «Τριών Ιππουρίδων» Δέλβινου⁵⁸ (1802-1806), Μοριά (Πελοποννήσου) (1806-1812), Τρικάλων (Θεσσαλίας) (1812-1820) και Ναυπάκτου (1820-1822). Ο πρωτότοκος Μουχτάρ, αφού διατέλεσε διοικητής Ιωαννίνων, τοποθετήθηκε βαλής Ναυπάκτου (1807-1810) και Βερατίου/Αυλώνας (1810-1820). Ο τρίτος του γιος Σαλήχ διορίστηκε βαλής του Δέλβινου και της Ναυπάκτου. Ανάλογες διοικητικές θέσεις θα εξασφαλίσει ο Αλή για τα εγγόνια του, τους γιους του Μουχτάρ, Χουσεΐν (Δέλβινο) και Μαχμούτ (Τεπελένι) και τον γιο του Βελή, Μεχμέτ (Δέλβινο, Παραμυθιά, Πάργα), όπως και για τα ανίψια του -τέκνα της Χαϊνίτσας- Ελμάς (Τεπελένι, Τρίκαλα), Αντέμ (Τεπελένι)⁵⁹ και Ασιμπιέ/Σουμπιέ (σύζυγος του Τζελαλεντίν μπέη, διοικητή της Αχρίδας).⁶⁰

Μια από τις λίγες αποτυχίες του Αλή αποτέλεσε η προσπάθειά του να προσαρτήσει στην επικράτειά του το sanjak του Μοριά με τους 24 kazas (επαρχίες). Με την μεσολάβηση του Rouqueville εξασφάλισε την υποστήριξη του πρεσβευτή της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη και μετέπειτα υπουργού εξωτερικών στρατηγού Horace Sebastiani (1772-1851), και με το προσχηματικό καθήκον να εγγυηθεί την ασφάλεια της Πελοποννήσου από την δράση του στόλου και των κατασκόπων της Ρωσίας, πέτυχε την έκδοση σουλτανικού φερμανίου που ονόμαζε τον γιο του Βελή, βαλή του Μοριά (1806). Ο Βελής προσπάθησε να μιμηθεί τον πατέρα του και να εφαρμόσει την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», για να επιβάλλει την τάξη και να εδραιώσει την εξουσία του. Ακολουθώντας τις παραινήσεις του φίλου και συμβούλου του Ισμαήλ Πασόμπεη, επέδειξε εύνοια στους χριστιανούς προύχοντες και ανοχή στις καταχρήσεις τους, επισύροντας τον φθόνο των οθωμανών υπηκόων του, εξόργισε τους χριστιανούς κατοίκους -κυρίως τους χωρικούς- με την αύξηση των φόρων και των εκβιασμών και προκάλεσε τη γενική κατακραυγή με τον φαύλο και αισχρό του βίο. Η λήξη των ρωσοτουρκικών εχθροπραξιών και η συστηματική κατασυκοφάντηση του Αλή από

⁵⁶ Σύμφωνα με τον Rouqueville, (αρ. 10, 4.2.1810, τ.3, φ.13^Γ-4^Γ) ο Αλή ζητούσε, από όσους τον επισκέπτονται, να τον προσκυνούν «όχι ως βεζίρη αλλά ως βασιλιά», βλ. Σιορόκας, *ό. π.*, σ. 229

⁵⁷ ΑΑΠ έγγρ. [571], Ιωάννινα 21 Μαΐου 1811, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, τόμ. Β', σ. 209-211, ο Αλή προτείνει στους τρεις γιους του τον τρόπο διανομής των αξιωμάτων και ευθυνών του κράτους.

⁵⁸ ΑΑΠ έγγρ. [270], 31 Αυγούστου 1805, *στο ίδιο*, τόμ. Α', σ. 503. Όπως προκύπτει από το έγγραφο, όπου αναφέρεται «διά τα τρία χρόνια τούτα οπου είναι απάνω μας το Δέλβινο», ο διορισμός του πρέπει να έγινε το 1802 και όχι το 1803

⁵⁹ Ο θάνατος των δύο αδελφών, σε σύντομο διάστημα, από ασθένεια, θα οδηγήσει την Χαϊνίτσα στα όρια της παραφροσύνης, βλ. Leake, *ό. π.*, σ. 40-41

⁶⁰ Παναγιωτόπουλος, *ό. π.*, σ. 68-69, Leake, *ό. π.*, σ. 40-41, Αραβαντινός, *ό. π.*, σ. 268, Κοκολάκης, *ό. π.*, σ. 125, Σιορόκας, *ό. π.*, σ. 180

τον Πασόμπεη στην Πύλη και στον Βελή -σε μια απόπειρα να πετύχει την καθαίρεση του Αλή⁶¹ και την αντικατάστασή του από τον Βελή- σε συνδυασμό με την υποβολή επίσημης διαμαρτυρίας των Πελοποννησίων στην Πύλη, οδήγησαν στη δυσμενή μετάθεση του Βελή στο sanjak των Τρικάλων (1812) και σηματοδότησαν την αρχή της πτώσης του Αλή.⁶²

Για να διατηρήσει την ισχύ του, να την επεκτείνει και να δημιουργήσει ένα κράτος εν κράτει εντός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, χρειάστηκε να συγκεντρώσει όλες τις εξουσίες στα χέρια του και να οικοδομήσει ένα καθεστώς συγκεντρωτικό και απολυταρχικό. Στο πασαλίκι της Ηπείρου ο Αλή κυβερνά ως ο «kehaya και Hasnadar του εαυτού του»,⁶³ ενώ ο σουλτάνος αρκείται στον ετήσιο επαναδιορισμό του με την έκδοση φερμανίου. Ο Αλή διατηρεί στρατό, διεξάγει πολέμους, συνάπτει συμφωνίες με ξένες κυβερνήσεις, επιβάλλει φόρους και δασμούς, και αποτελεί την ανώτατη δικαστική αρχή. Όπως σημειώνει ο Hobhouse,⁶⁴ «εδώ πολύ λίγοι υπακούουν στα φερμάνια του σουλτάνου, ενώ ένα γράμμα με την υπογραφή του Αλή πασά σημαίνει απόλυτη υποταγή».⁶⁵

Το διοικητικό σύστημα βασίζεται στον αντίστοιχο μηχανισμό του οθωμανικού κράτους. Ο Αλή, όπως κάθε βαλής, έχει το divani (κυβέρνηση) του με τους υπουργούς και τους αυλικούς του (Εικ. 12). Το divani, σώμα συμβουλευτικό, με μέλη τους σημαντικότερους αξιωματούχους, στην Ήπειρο δε διέθετε εξουσία· ο Αλή έθετε τα θέματα προς συζήτηση, έπαιρνε την τυπική ομόφωνη έγκριση του divani -καθώς ουδείς τολμούσε να διαφωνήσει- και αποφάσιζε.⁶⁶ Το δίκτυο πληροφοριών, οι διοικητικές του ικανότητες και η ενεργητικότητά του, εξασφάλιζαν την αποτελεσματική ρύθμιση των κρατικών υποθέσεων· γνώριζε κάθε λεπτομέρεια των προβλημάτων τους, έβρισκε χρόνο να αντιμετωπίζει και τα πιο ασήμαντα απ' αυτά, απαιτούσε την ίδια δραστηριότητα απ' τους αξιωματούχους του και δε συγχωρούσε, ούτε δεχόταν δικαιολογίες, όταν κάτι δεν συμφωνούσε με τις διαταγές του.⁶⁷ «Οι υπουργοί του», γράφει ο Καποδίστριας, «δεν είναι τίποτ' άλλο από γραμματείς, που τους υπαγορεύει κι εκείνοι γράφουν» και φαίνεται να του χρησιμεύουν ως ένα είδος «πολιτικού

⁶¹ Ο καχύποπτος Αλή, όπως διαφαίνεται από την αλληλογραφία του με τους Βελή και Μουχτάρ, που επιχειρούν να τον καθησυχάσουν, είχε αντιληφθεί τις ενέργειες του Πασόμπεη. Βλ. ΑΑΠ έγγρ. [568], 30 Απριλίου 1811, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ό. π, τόμ. Β', σ. 194-201.

⁶² Αραβαντινός ό. π., σ. 215-220

⁶³ Leake, ό. π., σ. 37

⁶⁴ John Cam Hobhouse (1786-1869), μετέπειτα Lord Broughton, άγγλος αριστοκράτης και συνταξιδιώτης του Lord Byron. Αποτελεί πολύτιμη πηγή για τον δημόσιο και ιδιωτικό βίο και την οικονομική ζωή του προεπαναστατικού χώρου. Παρότι διακατέχεται από την περιφρόνηση του αριστοκράτη προς τους υπόδουλους χωρικούς, έγινε ένθερμος υποστηρικτής του Αγώνα.

⁶⁵ John Cam Hobhouse Lord Broughton, *Travels in Albania and Other Provinces of Turkey in 1809 & 1810*, John Murray, Λονδίνο 1855, σ. 106-107

⁶⁶ Vaudoncourt, ό. π., σ.274

⁶⁷ Αραβαντινός ό. π., σ. 479

αλεξικέραυνου» όταν έπαιρνε αντιλαϊκά μέτρα.⁶⁸ Τις διοικητικές περιφέρειες διοικούσαν οι καδήδες και οι κυβερνήτες, που διορίζονταν από την Πύλη, ύστερα από σύσταση του Πασά. Τους buluk-basi, mutesellim, derbendler-aga και τους αξιωματούχους διορίζει ο ίδιος και ήλεγχε διαρκώς.

Σημαντική θέση στο divanı κατείχαν οι γιοί του Μουχτάρ και Βελής, αμφότεροι διοικητές sanjak, ο έμπιστος ετεροθαλής αδερφός του Γιουσούφ (Ισούφ) Αγά Αράπης,⁶⁹ που κατείχε το αξίωμα του Hasnadar (θησαυροφύλακας) και ήταν επικεφαλής του στρατού και των δερβενίων από τη Δαλματία ως την Κόρινθο. Οπωσδήποτε συμμετείχαν σ' αυτό ο kahya (κεχαγιάς) Μεχμέτ Εφέντης, που αναπλήρωνε τον Πασά κατά την απουσία του -πιθανόν να πρόκειται για τον αστρολόγο Μεχμέτ εφέντη των δυτικών πηγών-, ο dıvan effendi (αρχιγραμματέας) Σουλεϊμάν εφέντης,⁷⁰ που διεκπεραίωνε την αλληλογραφία με την Πύλη και ο «υπουργός» Χατζή Σεχρή εφέντης, που αναλάμβανε μυστικές αποστολές στην Κωνσταντινούπολη και θεωρούνταν ο πιο πιστός σύμβουλός του. Στο divanı έπαιρναν επίσης θέση στρατιωτικοί, παλιοί φίλοι και συμπολεμιστές του Αλή.

Στην αυλική ακολουθία του Πασά που φρόντιζαν για την προσωπική του εξυπηρέτηση και ρύθμιζαν την λειτουργία του «οίκου» του ανήκαν ο Silahdar Aga,⁷¹ (σπαθάριος του Αλή), που ήταν επικεφαλής των ακολούθων, ο Bayraktar Aga (σημαιοφόρος), ο Diviktar Aga, (έφερε το μελανοδοχείο), ο Muhurdar Aga (Σφραγιδοφύλακας), ο Karubolukbaşı (αρχηγός της αστυνομικής υπηρεσίας), που είχε την κατοικία του μέσα στα ανάκτορα, ο Imrahor Aga (Σταβλάρχης), ο Kapıcılar Aga, (Τελετάρχης), ο Kaftan Aga (Μανδουφόρος) που έριχνε τον μανδύα πάνω στους ώμους των τιμώνων από τον Πασά προσώπων, ο Cohadar Aga (αρχηγός των σωματοφυλάκων), ο Hazinedar Aga, (ταμίας), ο Vekilharc, που είχε την ευθύνη και τη διαχείριση των γενικών εξόδων του Αλή και ήταν προϊστάμενος σχετικής υπηρεσίας με πολλούς υπαλλήλους, πολλοί διερμηνείς και γραμματικοί και πλήθος άλλων υπαλλήλων.⁷² (Στους έλληνες και ξένους αξιωματούχους και υπαλλήλους θα γίνει αναφορά πιο κάτω)

2.2 Ο πληθυσμός και η σύνθεσή του: εθνολογική-θρησκευτική-γλωσσική

Από τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, η καταμέτρηση του πληθυσμού αποτέλεσε θεμελιώδη προϋπόθεση για την άσκηση της κρατικής εξουσίας. Τον 18^ο αιώνα,

⁶⁸ Αρς, ό. π., σ. 282-283, όπου δημοσιεύεται το αρχείο ΑΕΙΠ, Γραμματεία, φάκ. 7815, φ. 10, Notions sur Aly-Pacha

⁶⁹ ΑΑΠ έγγρ. [59], 27 Απριλίου 1800, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ό. π, τόμ. Α', σ. 102-104.

⁷⁰ ΑΑΠ έγγρ. [1424], 17 Σεπτεμβρίου χ.έ., στο ίδιο, τόμ. Γ', σ. 649-652. Ο Σουλεϊμάν είχε υπηρετήσει και ως «Καπουτζιοχαντάρης» (εκπρόσωπος) του Αλή στην Κωνσταντινούπολη.

⁷¹ Σύμφωνα με τον Leake, Seliktar Aga ήταν ο Suliman, για τον οποίο υποστηρίζει πως διέθετε τεράστια δύναμη και επιρροή. Βλ. Leake, ό. π., σ. 38

⁷² Αλεξάνδρα Πεταλά, «Αξιωματούχοι στην Αυλή του Αλή Πασά». *Μνήμων*, τόμ. 2 (1972), Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, σ. 262-270

όμως, το σύστημα των περιοδικών απογραφών φαίνεται να εγκαταλείπεται ως μια δύσκολη, πολυδάπανη και περιττή διαδικασία, εφόσον ο θεσμός του «mukataa/μουκατά» επέτρεπε στην Πύλη να εκμισθώνει την είσπραξη των επαρχιακών φόρων, μεταθέτοντας την ευθύνη κατανομής και είσπραξης στους διοικητές των sanjaks και των kazas, στις συνελεύσεις των προεστών και στις κοινότητες.⁷³ Η απουσία επίσημων πληθυσμιακών στοιχείων καθιστά τους πρόχειρους υπολογισμούς της Πύλης και των περιηγητών πολύτιμη πηγή, ενώ οι μικρές αποκλίσεις που παρουσιάζουν τους κάνει αρκετά αξιόπιστους. Ο Holland⁷⁴ υπολογίζει τον πληθυσμό σε δύο εκατομμύρια κατοίκους, ενώ η εκτίμηση της Πύλης⁷⁵ (Εικ. 13), ο Αρς,⁷⁶ ο Αραβαντινός⁷⁷ και ο Vaudoncourt⁷⁸ συμφωνούν σε ενάμιση εκατομμύρια κατοίκους, αριθμός που πιθανόν να ανταποκρίνεται περισσότερο στην πραγματικότητα.

Η εξέταση του «Αρχείου του Αλή Πασά» στο σύνολό του αποκαλύπτει μιαν απρόσμενη και εντυπωσιακή ιδιομορφία του χαρακτήρα του «κράτους» του Αλή πασά, οφειλόμενη στις υφιστάμενες κοινωνικές συνθήκες και στην αριστοτεχνική διαχείριση του πληθυσμού από τον Αλή, που ο Παναγιωτόπουλος -πολύ εύστοχα- χαρακτήρισε «η αλβανική ελληνοφωνία και τα Αρχεία ενός Οθωμανού πασά». Ο χαρακτηρισμός προσδιορίζει μια επαρχία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας όπου τα θρησκευτικά, εθνικά και γλωσσικά «στεγανά» φαίνονται να συγχέονται και -σε κάποιους τομείς- να καταρρίπτονται. Στο πασαλίκι ακολουθείται η παραδοσιακή θρησκευτική διάκριση μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων/χριστιανών και εφαρμόζεται η επίσημη διοικητική δομή, η απονομή τίτλων και η ονομασία των αξιωμάτων. Παράλληλα, με την άφιξη του Αλή πασά, προωθούνται στις σημαντικότερες διοικητικές θέσεις, επιλεγμένοι και διορισμένοι από την Υψηλή Πύλη, εκπρόσωποι των τοπικών «οτζακίων» αλβανικής καταγωγής, συντελώντας στην «αλβανοποίησή» του. Τέλος, παράγοντας «ομογενοποίησης» του -θρησκευτικά και εθνολογικά- ποικιλόμορφου πληθυσμού και καθοριστικό στοιχείο της κυβέρνησής του αποτέλεσε η ελληνική γλώσσα και παιδεία.⁷⁹

Ένας μικρός μόνο αριθμός Τούρκων κατοικούσε στο κράτος του Αλή πασά· η συντριπτική πλειοψηφία στις πόλεις της Ηπείρου και στο sanjak των Τρικάλων. Οι Τούρκοι μπέηδες και σπαχήδες της περιοχής μιλούσαν μόνο ελληνικά και ήταν κατευθείαν απόγονοι των Τούρκων που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή μετά την παράδοση της πόλης στους

⁷³ Κοκολάκης, ό. π., σ.257-258

⁷⁴ Holland, ό. π., σ. 114

⁷⁵ Kemal H. Karpat, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press 1985, σ. 23

⁷⁶ Αρς, ό. π., σ. 273

⁷⁷ Αραβαντινός, ό. π., σ. 268

⁷⁸ Vaudoncourt, ό. π., σ.291

⁷⁹ Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ό. π, τόμ. Δ', σ. 151-156

Οθωμανούς (Οκτώβριος 1430) ή εξισλαμισμένοι Έλληνες τρίτης ή τέταρτης γενιάς που αλλαξοπίστησαν μαζικά μετά το αποτυχημένο κίνημα του Μητροπολίτη Διονυσίου του Φιλόσοφου ή Σκυλοσόφου (1611), για να διατηρήσουν την περιουσία και τα προνόμιά τους.⁸⁰ Τον μουσουλμανικό τουρκόφωνο πληθυσμό αποτελούσαν οι λίγοι υπάλληλοι και γραμματικοί που, εν απουσία επαρκούς τουρκοφωνίας, τόσο του ιδίου του Αλή, όσο και της Αυλής του, στέλνονται από την Κωνσταντινούπολη για να εξασφαλίζουν την επικοινωνία της εσωτερικής υπηρεσίας του πασαλικίου με τις οθωμανικές αρχές.⁸¹

Τον μουσουλμανικό πληθυσμό της Ηπείρου συμπλήρωναν οι ελληνόφωνοι ή δίγλωσσοι (ελληνικά και αλβανικά/αρβανίτικα) κάτοικοι βόρεια της γραμμής Χειμάρρα-Τεπελένι-Κλεισούρα-Φράσαρη και της Τσαμουριάς (δυτική Ήπειρος), όπου συνυπήρχαν με τον ελληνόφωνο ή δίγλωσσο χριστιανικό πληθυσμό. Απόγονοι των χριστιανών γαιοκτημόνων ή/και της στρατιωτικής αριστοκρατίας της ύστερης βυζαντινής περιόδου, εξισλαμίστηκαν τους πρώτους αιώνες της οθωμανοκρατίας για να διατηρήσουν τα προνόμιά τους, συγκροτώντας την τάξη των τιμαριωτών και σπαχίδων.⁸² Εκμεταλλευόμενοι την αποσύνθεση του στρατιωτικο-φεουδαλικού συστήματος στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, επικεφαλής μικρών στρατιωτικών σωμάτων -όπως η οικογένεια του Αλή πασά-, επιδίδονταν σε ληστείες ή «πουλούσαν προστασία». Αυτούς τους «τουρκαλβανούς» μπέηδες κατεδίωξε ο Αλή ως *derbender basbugu* κι έπειτα ως πασάς των Ιωαννίνων και αφού εξόντωσε τους λίγους ανυπάκουους μεγαλοφειδάρχηδες ανάγκασε τους υπόλοιπους να υποταχτούν. Αυτοί θα αποδειχτούν οι πιο πιστοί του συμπολεμιστές, θα καταλάβουν όλα τα στρατιωτικά και διοικητικά αξιώματα και ορισμένοι θα συμμετέχουν στο *divani*. Οι επιφανέστεροι εκπρόσωποι αυτής της ομάδας υπήρξαν ο έμπιστος υπουργός του Χατζή Σεχρή, ο χαζναντάρ (θησαυροφύλακας) και στρατηγός του Ομέρ Βρυώνης, ο στρατιωτικός Μέτσιο Μπόνο από το Τεπελένι, ο «υπουργός της αστυνομίας» Ταχίρ Αμπάζης από τη Δραγωτή Τεπελενίου, ο εκπρόσωπός του στην Πύλη Χουσεΐν μπέης από την Κόνιτσα, ο στρατιωτικός Άγος Βασιάρης από τη Βασιάρη Τεπελενίου, ο στρατιωτικός Δερβίς Χασάν από την Τσαμουριά, ο Νταλίπ Περμέτη ο Άγο Μουχουρτάρης, ο Βελή-Γκέκας, κ.ά.⁸³

⁸⁰ Fleming, *ό. π.*, σ. 102

⁸¹ Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, τόμ. Δ', σ. 152-153

⁸² Μια εξαιρετική παρουσίαση του διλήμματος μεταξύ των επιταγών της πίστης και της λογικής των συμφερόντων, αλλά και του κοινωνικού αντίκτυπου της θρησκευτικής μεταστροφής, δίνει η Ισμήνη Καπάνταη στο ιστορικό μυθιστόρημα *Απειρωτών και Τούρκων*, που διαδραματίζεται στο Αργυρόκαστρο.

⁸³ Αρς, *ό. π.*, σ. 299-300

Ο ελληνόφωνος ή δίγλωσσος χριστιανικός πληθυσμός αποτελούσε την συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων· η ελληνική ήταν η επίσημη γλώσσα της αυλής (Εικ. 14),⁸⁴ της χριστιανικής θρησκείας, της παιδείας και αναγνωριζόταν ως ισότιμη με την τουρκική στα επίσημα διοικητικά έγγραφα. Ο Αλή, που -όπως τα περισσότερα μέλη της αλβανικής στρατιωτικής αριστοκρατίας- ανήκε στην ανεκτική μουσουλμανική αίρεση των Bektashi,⁸⁵ αλλά ήταν ουσιαστικά αδιάφορος θρησκευτικά, αν όχι άθεος και ανεξίθρησκος, γνώριζε πως, για να πετύχει τα αποσχιστικά του σχέδια, έπρεπε να στηριχτεί στους Έλληνες ή ελληνόφωνους χριστιανούς υπηκόους του που αποτελούσαν την πολυπληθέστερη, πλουσιότερη και πιο μορφωμένη πληθυσμιακή ομάδα. Αυτοί προορίζονται να συγκροτήσουν την παραγωγική βάση και την πηγή πλούτου του μελλοντικού κράτους και του ιδίου· αυτοί θα στελεχώσουν την εκπαίδευση, τις διοικητικές υπηρεσίες και θα διεκπεραιώσουν τις κρατικές υποθέσεις· αυτοί θα λειτουργήσουν ως αντίβαρο απέναντι στην οικονομική και στρατιωτική ισχύ των Αλβανών μπέηδων και στις αντιδράσεις των πιστών στην Πύλη Τούρκων μουσουλμάνων· αυτοί, τέλος, θα τον στηρίξουν σε περίπτωση ανοιχτού πολέμου με τον σουλτάνο.⁸⁶

Ως όργανο επίτευξης των σχεδίων του χρησιμοποίησε την Ορθόδοξη Εκκλησία, την οποία επεδίωξε –και σε μεγάλο βαθμό κατάφερε- να καταστήσει υποχείρια, συνεργάτρια και συνένοχη. Για να ελέγχει την Εκκλησία και να ενισχύει την εξουσία του, χρησιμοποιούσε το ελληνο-οθωμανικό πελατειακό δίκτυό του στην Κωνσταντινούπολη για να εξασφαλίζει την εκλογή μητροπολιτών και επισκόπων της επιλογής του ή δάνειζε έντοκα –μέσω τριτεγγυητών- στους ενδιαφερόμενους για εκλογή κληρικούς, τα έξοδα εκλογής και διορισμού τους.⁸⁷ Αντιγράφοντας το οθωμανικό δυαδικό σχήμα Σουλτάνος-Πατριαρχείο προέβη, παρά τις αντιδράσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στην εκδίωξη του μητροπολίτη Άρτας Πορφύριου και στη συνένωση των μητροπόλεων Ιωαννίνων και Άρτης (η δικαιοδοσία της έφτανε ως τη Ναύπακτο), οι οποίες θα συγκροτήσουν τη μητρόπολη «Ιωαννίνων και Άρτης» με προκαθήμενους τους εκλεκτούς του Αλή, Ιερόθεο (1808-1810)

⁸⁴ Ο Αλή, παρότι γνώριζε γραφή, προτιμούσε να υπαγορεύει τις επιστολές και εντολές του. Έχουν σωθεί έγγραφα με ιδιόχειρες σημειώσεις ή μονογραφές του Αλή. Βλ. ΑΑΠ έγγρ. [608], 1 Αυγούστου 1812, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, τόμ. Β', σ. 276

⁸⁵ Οι Bektashi ανήκουν στο ρεύμα της σουνιτικής αίρεσης του σουφισμού. Ακολουθώντας τη μουσουλμανική παράδοση του Αλή, ο ιδρυτής της υιοθέτησε αντιλήψεις εκτός των κλασικών ισλαμικών διδασκαλιών. Τις αντιλήψεις αυτές χαρακτήριζε φιλελεύθερο πνεύμα, διάθεση ανεξιθρησκείας και αποδοχή όλων των επαγγελματιών. Η κοινότητα γνώρισε μεγάλη άνθηση και επηρέασε ιδιαίτερα μεγάλο ποσοστό των Αλβανόφωνων της Ηπείρου. Leake, *ό. π.*, τόμ. IV, σ. 284-285 και τόμ. I, σ. 36-38, Hobhouse, *ό. π.*, σ. 66

⁸⁶ Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 200-201 και Αρς, *ό. π.*, σ. 280-281

⁸⁷ Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, τόμ. Δ', σ. 54

και Γαβριήλ (1810-1813).⁸⁸ Δεν επέδειξε αντίστοιχη επιμονή επέκτασης προς τις μητροπόλεις της Θεσσαλίας -τις οποίες ήλεγχε έμμεσα μέσω των διασυνδέσεών του στην Κωνσταντινούπολη- διότι ο πολιτικός του έλεγχος του sanjak των Τρικάλων δεν ήταν μόνιμος και σταθερός, ενώ η μητρόπολη Λάρισας υπήρξε εξέχουσα μητρόπολη του Οικουμενικού Πατριαρχείου και οι αντιδράσεις θα ήταν εντονότερες.⁸⁹

Χάρη στη «συνεργασία» της με τον Αλή και με αντάλλαγμα την εξασφάλιση της υπακοής του ποιμνίου της, η Ορθόδοξη Εκκλησία απέκτησε ισχύ, επιρροή και πλούτο, ενώ ο Μητροπολίτης Ιωαννίνων εξελίχθηκε στον δεύτερο πιο ισχυρό άνθρωπο στο πασαλίκι. Παράλληλα, οι χριστιανοί μπορούσαν ελεύθερα να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και ουδεμία πίεση τους ασκούσαν για να γίνουν μουσουλμάνοι.⁹⁰ Τα ανώτερα μέλη του κλήρου αναλάμβαναν «κρατικές» αποστολές, όπως ο μητροπολίτης Άρτας Ιγνάτιος που διατέλεσε «έκτακτος απεσταλμένος» του πασά στα Επτάνησα, στις συνομιλίες με τους εκπροσώπους της Ρωσίας.⁹¹ Σε μια άλλη περίπτωση, ο Ιγνάτιος, όταν του ανατέθηκε να εισπράξει τους φόρους για το ταμείο του Αλή, συνέλλεξε 40.000 πιάστρα περισσότερα από την προηγούμενη χρονιά. Επίτευγμα που δεν θα ληφθεί υπόψη όταν θα προκαλέσει την οργή του Αλή, ως ύποπτος συνεργασίας με τους Ρώσους.⁹² Οι επίσκοποι εισέπρατταν τους εκκλησιαστικούς φόρους με τη συνοδεία στρατιωτών που τους παραχωρούσε ο πασάς· τα μοναστήρια αύξησαν την περιουσία τους, όπως η Μονή Αγ. Νικολάου στο Χόρμοβο, που με διάταγμα του Αλή έλαβε, με αντάλλαγμα ποσοστό των εσόδων, χωράφια, αμπέλια και ζώα ως δωρεά· οι ιεράρχες επιδίδονταν σε επιχειρήσεις, όπως ο μητροπολίτης Ιωαννίνων που ήταν επικεφαλής εταιρείας που ενοικίαζε από τον Αλή την αλιεία του Βουθρωτού.⁹³ Τους Ιεράρχες, εκφράζοντας τη λαϊκή οργή για τη διαφθορά και εθελοδοουλεία τους, κατηγορεί ο Ανώνυμος στην «Ελληνική Νομαρχία» πως αφόρισαν τον «φιλόσοφον κυρ Κοσμά» και «ηπάτησαν και επρόδωσαν τους ήρωας Σουλιώτας», ότι τρομοκρατούν τον λαό με «κατεβατόν <με> κατάρας, οπού η πλέον διαβολική [...] ονομάζουσιν αφορισμόν», ότι «ο αρχιεπίσκοπος πωλεί τας ενορίας της πόλεως ούτινος ιερέως θελήση» και ότι «οι πνευματικοί

⁸⁸ ΑΑΠ έγγρ. [546], Κωνσταντινούπολη 28 Σεπτεμβρίου 1810, Κωνσταντινούπολη, *στο ίδιο*, τόμ. Β', σ. 159-162. Η εκλογή του επιτεύχθηκε, παρά τις έντονες αντιδράσεις της Ιεράς Συνόδου, με την παρέμβαση του δραγουμάνου Παναγιωτάκη Μουρούζη

⁸⁹ ΑΑΠ έγγρ. [546], Κωνσταντινούπολη 28 Σεπτεμβρίου 1810, ΑΑΠ έγγρ. [564], Κωνσταντινούπολη 24 Μαρτίου 1811, *στο ίδιο*, τόμ. Β', σ. 159-162, σ. 186-189

⁹⁰ Leake, *ό.π.*, τόμ., σ. 48-49, 407-408

⁹¹ ΑΑΠ έγγρ. [241-245], Κέρκυρα 13-20 Σεπτεμβρίου 1804, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 441-458

⁹² ΑΑΠ έγγρ. [255], *χ.τ.*, 1805, *στο ίδιο*, τόμ. Α', σ. 473-474

⁹³ Αρς, *ό.π.*, σ. 281-282

αναφέρουνσι κάθε υπόθεσιν, οπού ακουούσιν από τους χριστιανούς εις τον αρχιερέα και αυτός ευθύς κάμνει ένα κατάλογον με προσθήκην και τον προσφέρει του τυράννου».⁹⁴

Πλήθος Ελλήνων συνδέονταν με δεσμούς φιλίας και αμοιβαίου συμφέροντος με τον Αλή ή υπηρετούσε στην Αυλή του στα Ιωάννινα. Τη μεγαλύτερη επιρροή ασκούσε ο έμπιστος σύμβουλος και αρχηγός της σωματοφυλακής του Θανάσης Βάγιας (1765-1834) από το Τεπελένι, το μόνο μη μουσουλμανικό μέλος στο *divani*. Ο Βάγιας συμμετείχε στην κατάληψη του Αργυροκάστρου και ηγήθηκε της επιχείρησης κατά των Γαρδικιωτών. Ο αδερφός του Λουκάς Βάγιας στάλθηκε από τον Αλή στη Βιέννη για να σπουδάσει ιατρική και αργότερα αρραβωνιάστηκε την κόρη του Αθανασίου Ψαλίδα.⁹⁵ Ο Κωνσταντίνος Μαρίνος ή Μαρίνογλου(ς) (1769-1848) από το Καπέσοβο του Ζαγορίου, βαθύπλουτος τραπεζίτης στα Γιάννενα και την Πόλη, ανήκε -χάρις στις διασυνδέσεις του στην Κωνσταντινούπολη- στον στενό κύκλο του Αλή. Στην αρχή ανέλαβε οικονομικός του έφορος, ενώ διεκπεραίωνε και τις εξωτερικές του υποθέσεις. Το 1803 ίδρυσε στα Γιάννενα με τους Γεώργιο και Κωνσταντίνο Τουρτούρη «εμπορική συντροφία», η οποία διακινούσε και βιβλία. Ο πατέρας του Γεώργης υπήρξε γενικός προεστός Ζαγορίου και ο μεγαλέμπορος αδερφός του Χριστόδουλος βρισκόταν στην υπηρεσία του Αλή στην Πόλη.⁹⁶ Στενή, πολυετής και αμοιβαία επωφελής φιλία τον συνέδεε με τον μεγαλέμπορο γενικό προεστό του Ζαγορίου και των Ιωαννίνων, Ιωαννούτσο (Γιαννούτσο) Καραμεσίνη (;-1798) από το Καπέσοβο Ζαγορίου· αυτός τον φιλοξένησε όταν τον καταδίωκαν οι δυνάμεις του Κουρτ πασά, αυτός πρότεινε να παντρευτεί ο Αλής την Ζουλέιχα (βλ. πάνω) για να μπει αναίμακτα στα Γιάννενα, αυτός μεσολάβησε στον σουλτάνο, για να υπογράψει το φερμάνι που τον αναγνώριζε πασά των Ιωαννίνων. Μετά τη δολοφονία του, με εντολή της Αϊσέ (βλ. πάνω), τον διαδέχτηκε ο γιός του, Αλέξιος Νούτσος (1769-1822), ως προεστός, διερμηνέας και σύμβουλος του Αλή.⁹⁷

Της εμπιστοσύνης του Αλή απολάμβαναν -επίσης- ο Μάνθος Οικονόμου από το Κουκούλι Ζαγορίου (1754-1820), γραμματέας, σύμβουλος και δεξί του χέρι στις διαπραγματεύσεις αγοράς της Πάργας, ο Σπύρος Κολοβός από τα Πράμαντα, ο πολύγλωσσος και ευρυμαθής, επίσημος διερμηνέας και έμπιστος σύμβουλός του, ο Αθανάσιος (Σκαρλάτος) Λιδωρίκης (1788-1868) από το Παλαιοκάτουνο (σημ. Κροκύλειο) Φωκίδας, σύμβουλος και

⁹⁴ Αωνόμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1977, 124-130

⁹⁵ Πλόμαρ, *ό.π.*, σ. 35-45

⁹⁶ ΑΑΠ έγγρ. [1033], Κωνσταντινούπολη 3 Νοεμβρίου 1817, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, τόμ. Β', σ. 908-912 και ΑΑΠ έγγρ. [1109], Κωνσταντινούπολη 12 Σεπτεμβρίου 1818, *στο ίδιο*, τόμ. Γ', σ. 145-146

⁹⁷ ΑΑΠ έγγρ. [13], Ιωάννινα 25 Ιανουαρίου 1792, τόμ. Α', σ. 26-29 και ΑΑΠ έγγρ. [210], Ιωάννινα 22 Μαρτίου 1804, *στο ίδιο*, σ. 401-402

σφραγιδοφύλακάς του, ο έμπορος Σταύρος Ιωάννου ή Τσαπαλάμος (;-1823), ταμίας του και πατέρας του Γεωργίου Σταύρου, ιδρυτή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, ο Κωνσταντίνος Δούκας από την Πρεμετή, διοικητής του Βερατίου, ο Μάρκος Δαμιράλης από τη Νάξο, υποδιοικητής Αυλώνας, ο Δημήτριος Λογοθέτης από το Καλέντζι Κατσανοχωρίων, μοντεσελίμης Κορυτσάς, οι γραμματικοί Κώστας Γραμματικός από την Κόνιτσα και Κώστας Βουρμπιανίτης, οι αρχιτελώνες Θεόδωρος Μπαζάκας από τη Βίτσα Ζαγορίου και Ιωάννης Μονοβάρδας από τα Ιωάννινα, ο Δημήτρης Μοραΐτης, αρχιλογιστής του Βελή πασά, επιφορτισμένος με τη διαχείριση των τσιφλικιών του, ο φρούραρχος της Μάζιας -και μετέπειτα εθνικός ευεργέτης- Ευάγγελος Ζάππας (1800-1865) από το Λάμποβο, η σύζυγος του Αλή Κυρά Βασιλική Κονταξή (1789-1834), κ. ά.⁹⁸

Ιδιαίτερης εκτίμησης, χάρη στη μόρφωση, στη γλωσσομάθεια και στη διακριτικότητά τους, έχαιραν στην αυλή του Αλή οι έλληνες γιατροί. Ο Γεώργιος Σακελλάριος από την Κοζάνη (1767-1838), που σπούδασε στη Βιέννη, που υπήρξε και διαπρεπής λογοτέχνης· συνέγραψε την «Ελληνική Αρχαιολογία» (Βιέννη, 1795), τα δράματα «Ορφέας και Ευρυδίκη» και «Οδυσσέας και Καλυψώ» και μετέφρασε το α' μέρος της «Νέας Αναχάρσιδος» και δέκα τόμους της «Ιστορία της Ελλάδος» του Cousin d' Espreux. Ο Ιωάννης Κωλέττης (1774-1847), από τους Καλαρρύτες, προσωπικός γιατρός του Μουχτάρ και του Αλή και πρώτος εκλεγμένος πρωθυπουργός της Ελλάδας, που σπούδασε στην Ιταλία και τη Γαλλία. Ο Ιωάννης Βηλαράς (1771-1823) από τα Κύθηρα, προσωπικός ιατρός του Βελή πασά, πρωτοπόρος δημοτικιστής, ποιητής της «Ωδής» και του «Παρωδίαν της Τριπολιτσάς» και διαχειριστής του ταμείου των εισφορών των Ηπειρωτών για τον Αγώνα («Κάσαν των Ιωαννίνων»). Ο Μεταξάς από την Κεφαλληνία, που σπούδασε στο Παρίσι και ήταν βαθύς γνώστης της ελληνικής και ευρωπαϊκής φιλολογίας.⁹⁹ Την ιατρική άσκησαν στα Ιωάννινα και ο Κυρίτσης Καραγιάννης, Ταλιαπιέρας, ο Λουκάς Βάγιας, κ. ά.

Στη φρουρά του Αλή, έχοντας εκπαιδευτεί στη στρατιωτική του σχολή, υπηρέτησαν πολλοί από τους σημαντικότερους αγωνιστές της Επανάστασης του 1821, όπως ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, ο Αθανάσιος Διάκος, ο Μάρκος Μπότσαρης, ο Θεόδωρος Γρίβας, ο Πανουργιάς, ο Βέικος, οι Τζαβελλαίου κ. ά. Άλλοι, όπως ο Σαλώνων Ησαΐας, σπούδασαν στις περίφημες σχολές των Ιωαννίνων με τη βοήθειά του.¹⁰⁰

Η μικρότερη, τόσο αριθμητικά όσο και σε πολιτική συγκρότηση και επιρροή, γλωσσική ομάδα ήταν η βλαχόφωνη ή αρομουνική κοινότητα. Τους αυτόχθονες χριστιανικούς δίγλωσσους αυτούς πληθυσμούς, αποτελούσαν οι ποιμένες νομάδες που κατοικούσαν στον

⁹⁸ Αραβαντινός, ό. π., σ. 460-468 και Πεταλά, ό. π., σ. 265-267

⁹⁹ Holland, ό. π., σ. 163-164

¹⁰⁰ Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 195-200

κάμπο της Μουζακιάς, στα ορεινά της Πρεμετής και στον ορεινό όγκο της ηπειρωτικής, θεσσαλικής και μακεδονικής Πίνδου και οι εγκατεστημένοι στις ημιορεινές πολίχνες και στις μεγάλες πόλεις του πασαλικίου έμποροι και βιοτέχνες. Σημαντικότερο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό τους κέντρο υπήρξε η Μοσχόπολη, που έφτασε να αριθμεί ίσως και 40.000 κατοίκους (Εικ. 15). Κρυμμένοι σ' ένα ορεινό οχύρωμα που τους προστάτευε από τις επιθέσεις των ληστών και των Οθωμανών κρατικών λειτουργών, οι πολίτες της έγιναν πλούσιοι πουλώντας τα κτηνοτροφικά τους προϊόντα -μαλλί, προβιές και τυρί- σε Εβραίους της Θεσσαλονίκης, σε ιταλούς εμπόρους και στα αστικά κέντρα της Αυστροουγγαρίας, ενώ θα ιδρύσουν παροικίες στη Βιέννη, στη Βουδαπέστη, στη Λειψία και στο Βελιγράδι. Η Μοσχόπολη θα υποστεί αλλεπάλληλες επιδρομές Αλβανών ληστών το 1769 και 1788 και του Αλή αργότερα, για να καταντήσει ένας οικισμός από 200 καλύβες βοσκών.¹⁰¹ Ακμαίες κοινότητες του βλάχικου ελληνισμού αποτέλεσαν -και ορισμένα συνεχίζουν να αποτελούν- το Μέτσοβο, το Κεφαλόβρυσο, οι Καλαρρύτες, το Συρράκο, η Κλεισούρα, η Σαμαρίνα, το Περούλι, το Νυμφαίο, κ.ά. Έντονη ήταν η παρουσία των Βλάχων στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή των Ιωαννίνων, της Κορυτσάς, της Πρεμετής, των Τρικάλων, της Κοζάνης, των Σιάτιστων, του Φιέρι, των Γρεβενών, των Βελεσών (Veles), του Μοναστηρίου, του Κrusevo, κ. ά.¹⁰²

Διακριτή θρησκευτική κοινότητα συνιστούσε ο εγκατεστημένος στα αστικά κέντρα εβραϊκός πληθυσμός. Η πρώτη μαρτυρία για την παρουσία τους στην Ήπειρο, συγκεκριμένα στην Άρτα, προέρχεται από τον Benjamin της Tudela (περ. 1170), ενώ στο Χρυσόβουλο του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1319) γίνεται, πρώτη φορά, αναφορά στους Εβραίους των Ιωαννίνων. Οι εβραϊκές κοινότητες των Ιωαννίνων, της Άρτας της Πρέβεζας και της Αυλώνας συγκροτούσαν τους Ρωμανιώτες Έλληνες ιουδαϊκής πίστης και ξεχώριζαν από τους Σεφαρδίτες ομόδοξούς τους της υπόλοιπης Ελλάδας, επειδή χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα στην καθημερινότητα και στο λειτουργικό τυπικό τους. Είχαν υιοθετήσει τα ελληνικά ήθη, έθιμα και ενδυμασία, συνήθειες που προκαλούσαν προστριβές με τους ισπανόφωνους Εβραίους της αυτοκρατορίας. Οι «Γιαννιώτικοι» Εβραίοι κατοικούσαν -μετά την έξωση των χριστιανών ως τιμωρία για τη συμμετοχή τους στην επανάσταση του Διονυσίου Φιλοσόφου- μέσα στο Κάστρο των Ιωαννίνων και στην έξωθεν του συνοικία.¹⁰³

¹⁰¹ Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», (επιμ. Σπ. Ασδραχάς), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνες). Στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 297-298

¹⁰² Κοκολάκης, ό. π., σ. 49-50

¹⁰³ Για τους Εβραίους της Ηπείρου βλ. Nikos A. Bees, «Übersicht über die Geschichte des Judentums von Janina (Epirus)», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* τόμ. 2 (1921), σ. 159-177 και Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Φιλαδέλφεια Πενσυλβάνια 1990

Το «ξένο» στοιχείο στο κράτος του Αλή αποτελούσαν ένας μικρός αριθμός ευρωπαίων εμπόρων, βιοτεχνών και υπαλλήλων των προξενείων της Γαλλίας που λειτούργησε τον Φεβρουάριο του 1806 με πρόξενο τον Fr. Rouqueville, της Αγγλίας που λειτούργησε το 1809 με πρόξενο τον Leake¹⁰⁴ και της Ρωσίας στην Άρτα με πρόξενο τον Γεώργιο Φλώρη (Flory) και το πλήθος χριστιανών ή εξισλαμισμένων, στην πλειονηφία τους Ιταλών και Γάλλων τυχοδιωκτών, λιποτακτών και αποστατών, στην υπηρεσία του πασά. Γνωστότερος, ο Γαλλοεβραίος αξιωματικός των Ουσσάρων Alphonse Samson Cerfberr de Medelsheim (1777-1828) από το Στρασβούργο της Αλσατίας, που εξισλαμίστηκε και ως Ibrahim Manz(j)our effendi (1810) υπηρέτησε, από το 1811 ως το 1818, ως διοικητής του πυροβολικού του Αλή. Τις εμπειρίες του δίπλα στον πασά κατέγραψε στο «Mémoires sur la Grèce et l' Albanie, pendant le gouvernement d' Ali Pacha» που εξέδωσε το 1827 στο Παρίσι.¹⁰⁵ Ο Καρμηλίτης μοναχός Guerini, που αιχμαλωτίστηκε το 1799, μνήθηκε στον Ισλαμισμό και ως Μεχμέτ εφέντης έγινε ιμάμη της αυλής και ένας από τους ιδιαίτερους γραμματείς του Αλή. Ο συνταγματάρχης Charbonnel, που ορίστηκε υπεύθυνος της στρατιωτικής σχολής στην Μπονίλα Ιωαννίνων. Ο Ιταλοεβραίος Genovelli που διετέλεσε προϊστάμενος της υπηρεσίας γενικών εξόδων (vekilhare) του πασά. Ο γάλλος συνταγματάρχης de Vaudoncourt (βλ. πιο πάνω), απεσταλμένος του Ναπολέοντα, που υπηρέτησε ως μηχανικός στα οχυρωματικά και κατασκευαστικά έργα του Αλή. Οι Κορσικανοί Bassano και Marcellese, που διοικούσαν στολίσκους στην Πρέβεζα. Ο ναπολιτάνος Caretto από τη Νεάπολη, διοικητής του πυροβολικού του Αλή κατά την πολιορκία του από τον Χουρσίτ πασά. Ο εξωμότης Mollah Suleyman, πρώην αξιωματικός του βασιλείου της Νεαπόλεως και ο ιταλός εκπαιδευτής του ιππικού Pesarini. Ο χημικός του πασά Don Vincenzo Micarelli και ο γάλλος ξυλέμπορος και ξυλουργός Michel, που ήταν επικεφαλής των εργαστηρίων ξυλουργικής και αμαξοποιίας. Τέλος, μια πλειάδα ιατρών, μεταξύ των οποίων, ο Tozoni, που ήταν ο πληρωμένος δηλητηριαστής του Αλή, ο ικανός Dr. Louis Franc και ο Μιλανέζος Vellani.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ό. π., σ. 77-79. (Να σημειωθεί πως μεταξύ 1804 και 1806, ο γενικός πρόξενος της Βρετανίας στην Πάτρα Philipp Morier, βρίσκεται συνήθως στα Ιωάννινα)

¹⁰⁵ Αραβαντινός, ό. π., σ. λζ'-λη'

¹⁰⁶ Πεταλά, ό. π., σ. 272

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 – ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

3.1 Η οικονομία της Ηπείρου – Τα εγγειοβελτιωτικά έργα

Οι συνεχείς πόλεμοι του 18^{ου} αιώνα στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια και οι επαναστάσεις στην Αμερική (1774-1783) και τη Γαλλία (1789-1799) προκάλεσαν απορρύθμιση της εφοδιαστικής και παραγωγικής αλυσίδας στην Ευρώπη, ενώ οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι (1803-1815) σχεδόν την κατέστρεψαν. Οι πολεμικές επιχειρήσεις αύξησαν τη ζήτηση για πρώτες ύλες προϊόντων ένδυσης και σίτισης, που οι παραγωγοί της Ευρώπης δεν μπορούσαν -εξαιτίας της έλλειψης πρώτων υλών και ανθρώπινου δυναμικού- να καλύψουν. Επιπρόσθετα, η ανάπτυξη της βιομηχανίας έφερε ζήτηση για τα προϊόντα της αγροτικής παραγωγής των Βαλκανίων, όπως σιτηρά, προβιές, βοοειδή, κρέας, λάδι, κερύ, μετάξι, μαλλί, βαμβάκι, καπνά και ξυλεία. Παράλληλα, η αυξανόμενη εξάρτησή της από το δυτικό εμπόριο ενέτεινε την ανάγκη των Βαλκανίων για ευρωπαϊκά βιομηχανικά είδη και αποικιακά προϊόντα όπως ζάχαρη, καφέ, νήματα, ρωσικά γουναρικά, υαλικά και είδη σιδηρουργίας. Την κατάσταση επιδείνωσαν η παρουσία των πολεμικών στόλων των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μεσόγειο και οι ναυτικοί αποκλεισμοί και εχθροπραξίες που απομάκρυναν το εμπορικό ναυτικό Αυστρίας, Αγγλίας και Γαλλίας και, τέλος, η Συνθήκη του Καμποφόρμιο που σήμανε το τέλος της βενετικής εμπορικής κυριαρχίας.¹⁰⁷

Τις ευνοϊκές αυτές συνθήκες έσπευσαν να εκμεταλλευτούν οι έλληνες ναυτικοί και έμποροι που, έχοντας από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα ιδρύσει ναυτιλιακά γραφεία και εμπορικούς οίκους -η οικογενειακή τους δομή καθιστούσε τους μεσάζοντες και τους μεσίτες περιττούς, αυξάνοντας το περιθώριο κέρδους- στα μεγαλύτερα λιμάνια και πόλεις της Ευρώπης και της Ρωσίας, ανέλαβαν το θαλάσσιο και χερσαίο εμπόριο. Οι μεν ναυτικοί, επωφελούμενοι των όρων της ρωσοτουρκικής Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), ύψωσαν ρωσική σημαία στα πλοία τους και κυριάρχησαν εμπορικά στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα. Οι δε ορθόδοξοι βοσκοί, ληστές, εποχικοί μετανάστες, εργάτες, μισθοφόροι και αγωγιάτες, επωφελούμενοι των προνομίων¹⁰⁸ της διοικητικής αυτονομίας ή/και των φοροαπαλλαγών με αντάλλαγμα τη φύλαξη των περασμάτων (Μέτσοβο, Ζαγόρι, Αμπελάκια, Χειμάρρα), της πλεονασματικής παραγωγής πρώτων υλών (μαλλί, δέρματα, τυρί και προϊόντα επεξεργασίας τους) και της γνώσης των ορεινών δρόμων και περασμάτων (Εικ. 16), κυριάρχησαν στις χερσαίες μεταφορές και το εμπόριο στα Βαλκάνια.¹⁰⁹

Την ευνοϊκή αυτή συγκυρία εκμεταλλεύτηκε άριστα ο Αλή πασάς, ο οποίος με μια σειρά από μπουγιουρντί (διατάγματα) και εκκαθαριστικές στρατιωτικές επιχειρήσεις,

¹⁰⁷ Stoianovich, *ό. π.*, σ. 299-301 και Fleming, *ό. π.*, σ. 51-52

¹⁰⁸ Σχετικά με τα προνόμια, βλ. πιο κάτω σ. 41

¹⁰⁹ Stoianovich, *στο ίδιο*, σ. 310

επέβαλε συνθήκες ειρήνης και ασφάλειας στην επικράτειά του, ενώ με ένα εκτεταμένο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων και δημοσίων έργων έδωσε ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη.

Η πρώτη ενέργεια του Αλή πασά, απόρροια και των υποχρεώσεων του ως *derbendler basbugu*, ήταν η πάταξη της ληστείας και η αποκατάσταση της δημόσιας ασφάλειας. Έχοντας, όπως γράφει ο Αραβαντινός, «Αλλά πλην τούτου, χρηματίσας εν τοις νεανικοίς αυτού χρόνοις αρχηγός ληστών, στενάς δε συνάψας σχέσεις μετά πάντων των ακμασάντων τότε πολεμικών ανδρών, Οθωμανών τε και Χριστιανών, εκέκτητο το πολύτιμον προσόν της πείρας των προσώπων και του τόπου».¹¹⁰ Ενεργώντας αδιάστακτα θα αναγκάσει τους ανυπότακτους Σουλιώτες και Χειμαριώτες, τους φεουδάρχες της δυτικής Ηπείρου,¹¹¹ τους Σπαχήδες και τους ληστές, να υποταγούν ή να εκριζωθούν. Το 1809 «Ο Βεζίρης είχε σχεδόν καθαρίσει αυτήν την περιοχή του κράτους από τους ληστές, αλλά υπήρχαν ακόμα κάποια σημεία στα οποία ο ταξιδιώτης, που σκοπός του είναι να προχωράει στο ταξίδι του και όχι να πολεμάει, θα επέλεγε να προσλάβει έναν φρουρό».¹¹² Τις αλβανικές ληστρικές φυλές, όπως παρατηρεί ο Brondsted,¹¹³ «υπήρξε ο πρώτος που γνώριζε πώς να τις χαλιναγωγήσει, να διαλύσει τα ατομικά φέουδά τους και να τις υποτάξει όλες κάτω από το σιδερένιο σκήπτρο του, έτσι που θα ήταν απολύτως δικαιολογημένο να ισχυρίζεται κανένας ότι ο Αλή πασάς, στα τελευταία είκοσι χρόνια της μακράς πορείας του, ήταν ο αποκλειστικός ληστής των περιοχών του και ότι υπήρχε μεγαλύτερη ασφάλεια να ταξιδεύει κανείς εκεί παρά στις περισσότερες χώρες της νότιας Ευρώπης».¹¹⁴

Για να διευκολυνθεί ο Αλή πασάς στην εποπτεία του κράτους του, το χώρισε σε στρατιωτικές διοικήσεις και ανέθεσε επί πληρωμή τη φύλαξη των δρόμων κάθε τμήματος σε Χριστιανούς και Οθωμανούς οπλαρχηγούς, τους Δερβεναγάδες. Κανένας δεν κυκλοφορούσε στο κράτος του χωρίς τεςκερέ, (διαβατήριο) ή χωρίς ένα έγγραφο άδειας κυκλοφορίας, γραμμένο στα ελληνικά με την μικρή σφραγίδα του Αλή (Εικ. 17). Ήταν το μόνο κράτος στην αυτοκρατορία που είχε αστυνομία, η οποία συλλάμβανε όποιον κυκλοφορούσε χωρίς τα απαραίτητα έγγραφα στους δρόμους εκτός πόλεων και δεν επιτρεπόταν όταν έπεφτε το

¹¹⁰ Αραβαντινός, *ό. π.*, σ. 342-343

¹¹¹ Πρόνιο της Παραμυθιάς, Τσαπάρη του Μαργαριτίου, Νταλιάνη της Κονίσπολης, Ζηγούρη των Φιλιατών, Μούρτο της Άρπισσας, Αλή του Μαζαρακίου, Μελέκη της Ηγουμενίτσας. Βλ. Αρς, *ό. π.*, σ. 215

¹¹² Hobhouse, *ό. π.*, σ. 39

¹¹³ Peter Oluf Brondsted (1780-1842) Δανός θεολόγος, φιλόλογος και αρχαιολόγος, που μιλούσε οκτώ γλώσσες. Επισκέφτηκε την Ήπειρο το 1812-1813, αφού περιηγήθηκε επί δύομιση χρόνια τη νότια Ελλάδα. Το κείμενό του διακρίνεται για την οξύνοια και νηφαλιότητά του. Θα διατελέσει πρεσβευτής, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης και διευθυντής της Βασιλικής Νομισματικής Συλλογής της Δανίας.

¹¹⁴ Ιόλη Βιγγοπούλου (Επιμ.), *Ο Αλή Πασάς όπως τον γνώρισα. Οι μαρτυρίες δύο ταξιδιωτών*, Εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2006, σ. 26

σκοτάδι να βγει κάποιος στους δρόμους της πόλης χωρίς φανάρι ή λαμπάδα.¹¹⁵ Τέλος, διέθετε μυστική αστυνομία που τη χρησιμοποιούσε κυρίως κατά των πολιτικών του αντιπάλων. Οι πράκτορες έμπαιναν στα σπίτια, παρακολουθούσαν τις κινήσεις και τις ομιλίες των κατοίκων, ενώ όλες οι επιστολές που στέλνονταν από την επικράτειά του ανοίγονταν και διαβάζονταν είτε από έμπιστα πρόσωπα είτε από τον ίδιο.¹¹⁶ Γίνεται εμφανές πως οι «υπηρεσίες ασφαλείας» του Αλή δημιουργήθηκαν για να περιφρουρήσουν, κυρίως, την προσωπική του ασφάλεια και εξουσία και λιγότερο την ασφάλεια των πολιτών.

Χάρη στην απαγόρευση μετανάστευσης στο εξωτερικό ολόκληρων οικογενειών που ασχολούνταν με το εμπόριο, εξασφαλίστηκε η απρόσκοπτη ανάπτυξη και αποφεύχθηκε η «διαρροή» εμπορικού δυναμικού και πλούτου. Οι μετανάστες διατήρησαν επαφή με τους συγγενείς τους στην Ήπειρο και συνέχισαν να ανοίγουν εμπορικούς δεσμούς με την πατρίδα. Ο Holland σημειώνει ότι «αυτή η μέθοδος παρεμπόδισης της μετανάστευσης είχε ως αποτέλεσμα την παραμονή στον τόπο κλάδων από όλες τις παλαιές οικογένειες των Ιωαννίνων, και ως εκ τούτου τη διατήρηση των εμπορικών δεσμών, οι οποίοι σε άλλη περίπτωση θα μεταφέρονταν αλλού.[...] Σε μια ελληνική οικογένεια, με την οποία συνδεόμουν στενά, και αποτελείτο από τέσσερα αδέρφια, ο ένας ήταν εγκατεστημένος στα Γιάννενα, ο δεύτερος στη Μόσχα, ο τρίτος στην Κωνσταντινούπολη και ο τέταρτος σε κάποιο μέρος της Γερμανίας, διατηρώντας όμως μεταξύ τους δεσμούς για τα κοινά συμφέροντα τους».¹¹⁷ Τα μέλη τέτοιων οικογενειών συνεισέφεραν στην αύξηση του αστικού πληθυσμού, στην οικονομική ανάπτυξη και στην καλλιέργεια κοσμοπολίτικης ατμόσφαιρας, αφού πέρα από τις εμπορικές δραστηριότητες επένδυαν και στην παιδεία.

Αναγνωρίζοντας πως για να καταστήσει το κράτος του κέντρο του εξαγωγικού και κόμβο του διαμετακομιστικού εμπορίου, ήταν ζωτικής σημασίας οι καλές εμπορικές σχέσεις με τη Δύση και η δυνατότητα μετακίνησης των караβανιών και των Ευρωπαίων ταξιδιωτών στα εδάφη του, φρόντισε για την οργάνωση ενός λειτουργικού και ασφαλούς οδικού δικτύου. Με την ολοκλήρωση των έργων οδοποιίας, που περιλάμβαναν την επισκευή παλιών και την κατασκευή νέων οδών, δημιουργήθηκε ένα δίκτυο από οδικές αρτηρίες που, με αφετηρία τα Ιωάννινα, συνέδεαν την πρωτεύουσα με τις πόλεις και τα λιμάνια της επικράτειας και στη συνέχεια με τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τα Βαλκάνια. Επιπρόσθετα, το δίκτυο αυτό, των φυλασσόμενων από στρατιωτικές φρουρές δρόμων, επέτρεπε την ταχεία μετακίνηση του στρατού και -κατ' επέκταση- τον αποτελεσματικό έλεγχο του κράτους (Εικ. 18).

¹¹⁵ Αραβαντινός, ό. π., σ. 343

¹¹⁶ Vaudoncourt, ό. π., σ.275-276

¹¹⁷ Holland, ό. π., σ. 148-149

Η ανατολική αρτηρία 1 οδηγούσε στον Δρίσκο και στη γέφυρα της Μπαλντούμας, όπου χωριζόταν στην 1α που -μέσω Μηλιάς- κατέληγε στα Γρεβενά και τη Θεσσαλονίκη και στην 1β που -μέσω Μετσόβου- κατέληγε στα Τρίκαλα και τη Λάρισα. Οι δύο βόρειες αρτηρίες 2 και 3, ακολουθώντας παράλληλη πορεία συναντιόνταν στη Ζαραβίνα Καλπακίου, για να ξαναχωρίσουν και να καταλήξουν -μέσω Αργυροκάστρου η 2 και μέσω Πρεμετής η 3- στο Τεπελένι και ακολούθως στο Βεράτι και στην Αυλώνα. Η νότια αρτηρία 4 οδηγούσε στο Χάνι του Κραβασσαρά (Φιλιπιάδα), όπου χωριζόταν στην 4α που -μέσω Άρτας- κατέληγε στο λιμάνι της Σαλαώρας¹¹⁸ και στην 4β που -μέσω της νέας πλωτής γέφυρας του Λούρου¹¹⁹- κατέληγε στο λιμάνι της Πρέβεζας. Η δυτική αρτηρία 6 χωριζόταν στην 6α που -μέσω Φιλιατών- κατέληγε στη Σαγιάδα και στην 6β που -μέσω Παραμυθιάς και Μαργαριτίου- κατέληγε στην Πάργα. Η νοτιοανατολική αρτηρία 5, μεγάλης εμπορικής και στρατιωτικής σημασίας κατέληγε στο Συρράκο και τους Καλαρρύτες. Να σημειωθεί πως οι αρτηρίες 1α, 2, και 4α, κατασκευάστηκαν επί Αλή πασά, ενώ στις υπόλοιπες έγιναν εκτεταμένες εργασίες συντήρησης και βελτίωσης (Εικ. 19).¹²⁰ Τέλος, επισκευάστηκε μέρος της αρχαίας Εγνατίας οδού, που διερχόταν από την Ήπειρο και ένωνε στο παρελθόν τα παράλια της Αδριατικής με τη Θεσσαλονίκη.¹²¹

Για την εξυπηρέτηση των ταξιδιωτών κατασκευάστηκαν από ιδιώτες, αλλά και από τον Αλή πασά και την οικογένειά του, σε καίρια οδικά σημεία, μια σειρά από χάνια.¹²² Οι παρεχόμενες υπηρεσίες αυτών των υποστατικών υπήρξαν, ακόμη και για τις συνθήκες της εποχής, υποτυπώδεις. Ο Holland αναφέρει πως «Το Χάνι της Κυράς, όπου διανυκτερεύσαμε είναι ένα απομονωμένο κτίσμα [...], που ανήκε στον Μουχτάρ πασά. Έμοιαζε με αυτά που είχαμε ξαναδεί: ένα τετράγωνο χαμηλών κτιρίων πρόχειρης κατασκευής, [...]. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των κτιρίων χρησιμοποιείται σαν στάβλοι, τα διαμερίσματα για τους ταξιδιώτες είναι ερειπωμένα, με γυμνούς τοίχους, χωρίς παράθυρα και ούτε ένα έπιπλο, εκτός από τα αχυρένια στρώματα».¹²³ Ο Leake σημειώνει πως κατά μήκος του δρόμου που συνέδεε τα Ιωάννινα με τα Τρίκαλα ο Αλή είχε εγκαταστήσει χάνια σε απόσταση μιας ώρας μεταξύ τους. Σχολιάζει, δε, πως μόνο τέσσερα διέθεταν δωμάτια για ταξιδιώτες «υψηλής τάξης».¹²⁴

¹¹⁸ «Μερικές εκατοντάδες εργατών δούλευαν την ώρα που περνούσαμε και ο επιστάτης στεκόταν από πάνω τους, με τον βούρδουλα στο χέρι», βλ. Holland, *ό. π.*, σ. 117,

¹¹⁹ Hughes, *ό. π.*, τόμ. Ι, σ. 455

¹²⁰ Μαρία Μπαλοδήμου, *Το Ιστορικό Οδικό δίκτυο του 18ου και 19ου αι. στην Ήπειρο. Η ιδιαίτερη περίπτωση του Ζαγορίου*, (Διδακτορική Διατριβή), Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (Ε.Μ.Π.), Αθήνα 2021, σ. 66-67

¹²¹ Leake, *ό. π.*, τόμ. Ι, σ. 231

¹²² Στα έγγραφα του ΑΑΠ γίνεται συχνή αναφορά σε χάνια της περιοχής (διατηρείται η ορθογραφία των εγγράφων), όπως του Μεζήλ [350] τόμ. Α' σ. 652, του Τόζαρι [367], [368] τόμ. Α' σ. 683, 684, στο Καστράκι [404] τόμ. Α' σ. 756-757, στο Λουζέστι, [1301] τόμ. Γ' σ. 436, κ.ά.

¹²³ Holland, *ό. π.*, σ. 207

¹²⁴ Leake, *ό. π.*, τόμ. Ι, σ. 417

Το ορεινό ανάγλυφο της Ηπείρου και η ύπαρξη πολλών ορμητικών ποταμών και χαραδρών δημιούργησε την ανάγκη για την ανέγερση πολυάριθμων γεφυριών που αποτέλεσαν τη «ραχοκοκαλιά» του δικτύου επικοινωνίας, όπως τα γεφύρια Τεπελενίου, Πάπιγκου (1817), Φραγγάδων (1818).¹²⁵ Η δαπάνη για την ανέγερση και την εξασφάλιση κονδυλίων για την συντήρηση ήταν ανάλογη των αναγκών που θα εξυπηρετούσε το γεφύρι. Συνήθως χορηγοί ήταν εύποροι Έλληνες και Οθωμανοί, αξιωματούχοι, τοπικοί μπέηδες, γαιοκτήμονες, έμποροι, άνδρες της εκκλησίας, τοπικές κοινότητες και η κεντρική εξουσία, ιδίως για σημεία στρατηγικής θέσης. Σε αρκετές περιπτώσεις υπήρχε και «συν- χρηματοδότηση» με υποχρεωτικό ή μη τρόπο. Συχνά προσέφεραν χορηγίες όσοι είχαν οικονομική δυνατότητα, ενώ παράλληλα υπήρχε και η οικονομική συμβολή και εργασία από κατοίκους των γύρω χωριών, οι οποίοι θα επωφελούντο από την ανέγερση του γεφυριού.¹²⁶

Για την καλύτερη οργάνωση της διοίκησης και την αύξηση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, της παραγωγής και των εσόδων, οργανώθηκε η πρώτη ταχυδρομική υπηρεσία, κατασκευάστηκαν υδραγωγεία και αρδευτικά έργα, αποξηράνθηκαν τα έλη της Αμφιλοχίας, του Δελβινακίου και βόρεια της Άρτας, δημιουργήθηκαν αλυκές, βελτιώθηκαν λιμενικές εγκαταστάσεις και τοποθετήθηκαν τελωνεία -τόσο στα σύνορα της επικράτειας, όσο και στις εισόδους των μεγάλων πόλεων- ξεκίνησε η εξόρυξη νίτρου και η παραγωγή μπαρουτιού στο Δομενίκο,¹²⁷ έγιναν έρευνες για την ανεύρεση θειαφιού στην Τσαμουριά, κατασκευάστηκε χυτήριο κανονιών, λειτούργησαν πυριτιδοποιεία, έγιναν προσπάθειες για την εγκατάσταση οπτικού τηλεγράφου, κ. ά.

Ελήφθησαν σημαντικά μέτρα για την αναχαίτηση της μεγάλης επιδημίας της πανώλης που ξέσπασε στην Κωνσταντινούπολη (Σεπτέμβριος 1812)¹²⁸ και μέσα σε λίγες μέρες κόστισε χιλιάδες θύματα.¹²⁹ Επέβαλε την απολύμανση των έφιππων ταχυδρόμων και τη συγκρότηση λαζαρέτων σε όλα τα δερβένια της Πίνδου. Όταν, παρά τα μέτρα, επλήγησαν οι Φιλιάτες, η Κονίσπολη, το Αργυρόκαστρο, η Κόνιτσα, τα Ζαγοροχώρια (1814) και σύντομα η υπόλοιπη επικράτεια (1815) και τα Ιωάννινα (1816) δημιουργήθηκαν νέα λαζαρέτα γύρω από την πρωτεύουσα (Δρίσκος, Μπισντούνι) και φτιάχτηκαν καλύβες ως τόποι καραντίνας και απομόνωσης των ασθενών. Η περιοχή της Παραμυθιάς γνώρισε πλήρη καταστροφή, η Άρτα έχασε πάνω από τους μισούς των 8.000 κατοίκων και το Αργυρόκαστρο τα 2/3 των

¹²⁵ Αραβαντινός, *ό. π.*, σ. 345-346

¹²⁶ Μπαλοδήμου, *ό. π.*, σ. 109-110

¹²⁷ ΑΑΠ έγγρ. [1043], Δομενίκο 1818, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, τόμ. Γ', σ. 7-17

¹²⁸ Ο Μάνθος Οικονόμου, απεσταλμένος του Αλή στην Κων/πολη, τον ενημερώνει πως έχουν ήδη πεθάνει 60.000 άνθρωποι. ΑΑΠ έγγρ. [618], Στενής Λιμάνι, 20 Σεπτεμβρίου 1812, και ΑΑΠ έγγρ. [621], Νεοχώρι, 29 Σεπτεμβρίου 1812, *στο ίδιο*, τόμ. Β', σ. 285-288 και 292-295,

¹²⁹ Οι νεκροί φαίνεται να ξεπέρασαν τους 300.000, βλ. Holland, *ό. π.*, σ. 265

10.000. Η πανώλη εξόντωσε τελικά το 1/5 των κατοίκων της Θεσσαλίας και Δυτικής Μακεδονίας και το 1/6 της Ηπείρου.¹³⁰

Μεγάλο μέρος των κατασκευαστικών του έργων αφορούσε την ανέγερση ή ενίσχυση φρουριών και κάστρων για την εξασφάλιση της πειθαρχίας των υπηκόων του και της άμυνας σε ενδεχόμενο πόλεμο με τον Σουλτάνο, όπως της Κλεισούρας, της Ρηνιάσας, της Παραμυθιάς,¹³¹ της Κιάφας, του Αργυροκάστρου,¹³² της Πρεμετής,¹³³ του Βερατίου,¹³⁴ της Πρέβεζας.¹³⁵ Για τον ίδιο και την οικογένειά του ανήγειρε μια πλειάδα παλατιών, και κατοικιών ή αποθηκών σε ιδιοκτησίες του.¹³⁶ κτίζει (1788-1795) το νέο σεράγι του σε σχήμα «Π» στο Ιτς Καλέ (ακρόπολη) του Κάστρου και αργότερα (1805) κτίζει καινούργιο ανάκτορο στο οχυρό Λιθαρίτσια, μαζί με άλλα δυο, των γιων του Μουχτάρ και Βελή. Στο παλιό σεράι παρέμειναν οι υπηρεσίες του Πασαλικιού, ενώ σποραδικά έμενε και ο Βεζίρης (Εικ. 20).¹³⁷ Παλάτια έκτισε επίσης στην Άρτα, στην Πρέβεζα, στο Τεπελένι, που κήκε σε πυρκαγιά από κεραυνό και ξανακτίστηκε,¹³⁸ στο Βουθρωτό και αλλού. Απόδειξη της ανεξίτηλης στάσης του -ίσως και για να αποκτήσει λαϊκό έρεισμα- ήταν η ανέγερση ναών, μουσουλμανικών και χριστιανικών, όπως η ίδρυση μοναστηριού στο Κολικόντασι Βερατίου, τόπο απαγχονισμού του ιερομάρτυρα Κοσμά του Αιτωλού.¹³⁹

Από την εξέταση των πηγών που παρατίθενται συνάγεται πως -με εξαίρεση τους μάστορες και τους ειδικευμένους επαγγελματίες/εργάτες- όσοι απασχολούνται στα «δημόσια έργα», είτε πρόκειται για αιχμαλώτους, για ομήρους, για επιστρατευμένους σε υποχρεωτική αγγαρεία ντόπιους κατοίκους ή για απλούς εργάτες, βρίσκονται αντιμέτωποι με κάκιστες συνθήκες εργασίας, σίτισης και αντιμετώπισης από τους επιστάτες.

¹³⁰ Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 197

¹³¹ Leake, *ό. π.*, τόμ. I, σ. 384, τόμ. IV, σ. 48-49, 61

¹³² Για τις εργασίες επιστρατεύτηκαν 14.000 αγρότες της περιοχής (1814), βλ. Πλόμαρ, *ό. π.*, σ. 239

¹³³ ΑΑΠ έγγρ. [271], Θεσσαλονίκη 8 Οκτωβρίου 1805, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, τόμ. Α', σ. 504-505. Ο Γενικός Πρόξενος της Αγγλίας στην Ήπειρο και Μοριά John P. Morier διαμαρτύρεται για τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των εξόριστων αιχμαλώτων Σουλιωτών στα έργα.

¹³⁴ ΑΑΠ έγγρ. [1061], Μπεράτι 10 Μαρτίου 1818, *στο ίδιο*, τόμ. Γ', σ. 68-69, ο Αλή δίνει εντολή στον Σταθάκη Καλογερά, οικονομικό του διαχειριστή και δάσκαλο του γιού του Σαλήχ, να πληρώσει τον μάστορα και τους εργάτες για εργασίες που έκαναν στο κάστρο και σε γειτονικές ιδιοκτησίες του.

¹³⁵ Υπεύθυνος ανέγερσης ήταν ο Vaudoncourt, ενώ οι εργαζόμενοι -παρά την βαριά εργασία- ελάμβαναν σκέτο μαύρο ψωμί ως συσσίτιο. Βλ. Leake, *ό. π.*, τόμ. III, σ. 489

¹³⁶ ΑΑΠ έγγρ. [433], Παλιοχώρι, 20 Νοεμβρίου 1818, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, τόμ. Α', σ. 802-803

¹³⁷ «Το καινούργιο σεράι του Βεζίρη με την ανάλαφρη Κινέζικη αρχιτεκτονική του έρχεται σε χτυπητή αντίθεση με την απλότητα του τοπίου. Στη δυτική πλευρά της Λιθαρίτσας βρίσκεται το παλάτι του Μουχτάρ -κλασικό ανάκτορο Τούρκου μεγιστάνα- και νοτιότερα του Βελή, η διακόσμηση και η επίπλωση του οποίου έχουν περισσότερο Ευρωπαϊκό χαρακτήρα». Βλ. Leake, *ό. π.*, τόμ. IV, σ. 137, 151-153

¹³⁸ Η πυρκαγιά ξέσπασε 21 Δεκεμβρίου 1818 και ο Αλή έσπευσε να επιθεωρήσει τις ζημιές βλ. ΑΑΠ έγγρ. [1126], Τύρναβος 21 Δεκεμβρίου 1818, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, τόμ. Γ' σ. 174-176

¹³⁹ Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 161

3.2 Η Φορολογία - Οι ασχολίες των κατοίκων – Τα επαγγέλματα – Οι συντεχνίες

Ο χαρακτήρας της οικονομίας του πασαλίκιου των Ιωαννίνων, μιας οικονομίας σε μετάβαση, συνδυάζει τα χαρακτηριστικά της μεταμεσαιωνικής ημιφεουδαρχικής δομής - όπου τη θέση των φεουδαρχών παίρνουν οι τσιφλικάδες- με αυτά μιας προεργοστασιακής κοινωνίας που βιώνει την περίοδο της εμπορικής επανάστασης. Η οικονομία της είναι κατά βάση αγροτική· τα προϊόντα του δευτερογενούς τομέα παραγωγής παράγονται σε εργαστήρια ή σε σπίτια τεχνικών· οι πόλεις είναι -σχετικά- μικρές και αποτελούν κέντρα διοίκησης, βιοτεχνίας και εμπορίου.

Ο Αλή είναι υπεύθυνος για τη συλλογή όλων των φόρων στην επικράτειά του και την απόδοση του αναλογούντος ποσού στην κεντρική εξουσία. Έχει νοικιάσει το δικαίωμα είσπραξης των γενικών φόρων και δασμών από την Πύλη, οπότε διαχειρίζεται το γενικό ταμείο, ενώ όλοι οι φοροεισπράκτορες, για φόρους κάθε τύπου ιδιοκτησίας και απασχόλησης, διορίζονται απ' αυτόν και λογοδοτούν σ' αυτόν.¹⁴⁰ Στους γενικούς φόρους του κράτους ανήκουν: η δεκάτη (10%) φόρος ιδιοκτησίας και παραγωγής, που πληρώνουν όλοι οι υποτελείς του σουλτάνου και το χαράτσι/κεφαλικό φόρος που βάρυνε τον αρχηγό της οικογένειας και καταβάλλουν όλοι οι άρρενες μη μουσουλμάνοι υπήκοοι άνω των 12 ετών. Από τον κεφαλικό φόρο απαλλάσσονταν οι πολίτες με ξένη υπηκοότητα («μουσελίν»), οι γυναίκες, όσοι εργάζονταν σε κρατική υπηρεσία και οι ανάπηροι. Ο φόρος ήταν κλιμακωτός και διέφερε ανάλογα την ηλικία και την οικονομική κατάσταση του φορολογούμενου. Σύμφωνα με τον Lyman,¹⁴¹ το 1819 ανερχόταν σε 16 πιάστρα (4 φλουριά) για τους πλούσιους, σε 10 πιάστρα (2 φλουριά) για τη μεσαία τάξη και σε 6 πιάστρα (1 φλουρί) για τους φτωχούς.¹⁴² Τέλος, υπάρχει ο φόρος κληρονομιάς ύψους 10%, καθώς και η συνήθεια να περιέρχεται η περιουσία, στην περίπτωση απουσίας κληρονόμων, στον σουλτάνο.

Η ορεινή μορφολογία της Ηπείρου την κάνει ιδανική για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, που ευνοήθηκε από τους χαμηλούς και σταθερούς φόρους. Οι κτηνοτρόφοι πλήρωναν, εκτός από τους τακτικούς γενικούς φόρους, έναν ετήσιο κεφαλικό φόρο 4,50 γροσίων για κάθε ζώο (κεφαλιάτικο ή προβατονόμιον) και έναν φόρο νομής (νόμηστρο) για τα βοσκοτόπια. Οι κτηνοτρόφοι υποχρεούνταν στην πληρωμή διοδίων (κουμέρκι) αν περνούσαν τα κοπάδια τους μέσα από πόλη.¹⁴³

¹⁴⁰ Νικόλαος Β. Πατσέλης, *Η οικονομική πολιτική και ο πλούτος του Αλή Πασά των Ιωαννίνων*, χ. ε., Αθήνα 1936, σ. 128

¹⁴¹ Theodore Lyman (1792-1849). Αμερικανός κληρικός με σπουδές στο Χάρβαρντ και Εδιμβούργο, ήρθε στη Ήπειρο την Άνοιξη του 1819 με τον Edward Everett. Διατέλεσε δήμαρχος Βοστόνης την περίοδο 1833-1836

¹⁴² Βιγγοπούλου (επιμ.), *ό. π.*, σ. 106-107

¹⁴³ Leake, *ό. π.*, τόμ. IV, σ. 85-86

Ο Αλή επέδειξε σχετική αδιαφορία για την ανάπτυξη της γεωργίας, επιδιώκοντας απλώς την ποσοτική αύξηση της παραγωγής. Δε μερίμνησε για την ποιοτική της αναβάθμιση και κανένα ουσιαστικό έργο γεωπονικού χαρακτήρα ή βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας των καλλιεργητών δε σημειώθηκε. Οι αγρότες συνέχισαν να εργάζονται με «πρωτόγονα» μέσα και υπό το καθεστώς της φεουδαλικής εκμετάλλευσης.¹⁴⁴

Μέρος των καλλιεργήσιμων εκτάσεων ήταν κρατικά κτήματα/γαίες (miri) που «ανήκαν» σε μουσουλμάνους ή μη μουσουλμάνους ελεύθερους καλλιεργητές και σε ελεύθερα χωριά, που υποχρεούνταν στην καταβολή των αναλογούντων φόρων· της δεκάτης -σε νόμισμα ή προϊόν- για τους μουσουλμάνους και του χαρατσιού και της δεκάτης για τους μη μουσουλμάνους. Το μεγαλύτερο μέρος των αγροτών ανήκε στους εξαρτημένους καλλιεργητές/κολίγους, που υποχρεούνται να δίνουν ένα επιπλέον 1/3 της παραγωγής τους στον ιδιοκτήτη τσιφλικά. Οι εξαρτημένοι καλλιεργητές κατέβαλαν στο σύνολο, μαζί με τους φόρους,¹⁴⁵ από 2/5 ως 1/2 της σοδειάς τους, αν αναλάμβαναν τα έξοδα καλλιέργειας και τα 3/5 της σοδειάς, αν ο ιδιοκτήτης παρείχε τα ζώα, τα εργαλεία και τον σπόρο.¹⁴⁶ Άλλος τρόπος εκμετάλλευσης ήταν η υπενοικίαση των τσιφλικιών σε τρίτο πρόσωπο, συνήθως κάτοχο στρατιωτικής ή πολιτικής θέσης στον μηχανισμό του Αλή. Ο ιδιοκτήτης εξασφάλιζε το κέρδος χωρίς τα λειτουργικά έξοδα, ενώ ο εξαρτημένος αγρότης εργαζόταν και για το κέρδος του ενοικιαστή. Ουσιαστικά, όλοι οι κάτοχοι τσιφλικιών, αν αναλογιστούμε τις αυθαιρεσίες και τον ασφυκτικό έλεγχο του Αλή, ήταν ενοικιαστές των τσιφλικιών.¹⁴⁷ Τα τεράστια κέρδη που αποκόμιζε ο Αλή εξηγούν τους εκβιασμούς¹⁴⁸ και τη βία¹⁴⁹ που, από τη θέση του υπεύθυνου του φοροεισπρακτικού μηχανισμού της Πύλης, ασκούσε για να μετατρέψει τα κτήματα των ελεύθερων αγροτών σε τσιφλίκια του. Σύμφωνα με τον Lyman, το ετήσιο εισόδημα ενός αγρότη στη Θεσσαλία και Ήπειρο (1819) ήταν 194 πιάστρα (34,85\$ Ισπανίας) και τα έξοδα αξιοπρεπούς διαβίωσης 184 πιάστρα (33,12 \$ Ισπανίας)· με το υπόλοιπο των 10

¹⁴⁴ Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Δ' σ. 102

¹⁴⁵ ΑΑΠ έγγρ. [49], [Ιωάννινα] 1800, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 78-85. Τρία χωριά Β. Πωγωνίου, τσιφλίκια του Αλή πασά, αδυνατούν να πληρώσουν τους φόρους και συμπληρώνουν το υπόλοιπο σε είδος, προσφέροντας χαλκουργήματα της παραγωγής τους

¹⁴⁶ Leake,, *ό.π.*, τόμ. Ι, σ. 11, 180, τόμ. ΙΙΙ, σ. 426, τόμ. ΙV, σ. 104, 230, 518

¹⁴⁷ Αρς, *ό.π.*, σ. 291

¹⁴⁸ ΑΑΠ έγγρ. [9], [Κάτω Σουδενά] 15 Μαρτίου 1788, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 22-23. Οι κάτοικοι των σημερινών Κάτω Πεδινών δηλώνουν ότι για να γλιτώσουν από τους «σπαήδες» και τα διόδια τους «εκάμαμαν το χωριό αγαλίκι εις τον Αλή πασά εφέντη μας δια γρόσια διακόσια». Πρόκειται για το πρώτο έγγραφο στο οποίο αναφέρεται ο Αλή ως πασάς των Ιωαννίνων.

¹⁴⁹ Όταν οι κάτοικοι του Δελβινάκιου αρνήθηκαν να πουλήσουν τη γη τους φυλάκισε τρεις προεστούς, μετά απείλησε να μεταφέρει τον πληθυσμό και, τελικά, έστειλε 6000 στρατιώτες για 15 μέρες στο χωριό. Λυτρώθηκαν από τις πιέσεις μόνο μετά τον θάνατο του Αλή. Βλ. Αρς, *ό.π.*, σ. 277

πιάστρων όφειλε να καλύψει φορολογικές υποχρεώσεις και έκτακτες ανάγκες. Καταδεικνύεται λοιπόν το είδος του εξαθλιωμένου βίου που έπρεπε να υπομείνουν.¹⁵⁰

Στους εμπόρους, τους βιοτέχνες και τους επαγγελματίες των πόλεων ο Αλή επέβαλλε - εκτός από το χαράτσι- ένα νέο φόρο εισοδήματος, τον οποίο εισέπραττε εξ ολοκλήρου ο ίδιος. Το ύψος του φόρου οριζόταν αυθαίρετα και ήταν μεγαλύτερος από το χαράτσι. Το σύνολο του φόρου που συγκεντρωνόταν μόνο από τα Γιάννενα ήταν 3-4 φορές μεγαλύτερο από το σύνολο του χαρατσιού που συγκεντρωνόταν απ' όλη την Ήπειρο. Συχνά το ποσό διέφερε αναλόγως με τις συνθήκες που καταλαμβάνονταν μία πόλη.¹⁵¹ Τέλος, να σημειωθεί πως οι υπήκοοι του υποχρεώνονταν να συμμετέχουν -μέσω της υποχρεωτικής εργασίας/αγγαρείας- στην κατασκευή δημοσίων έργων και ανέγερση φρουριών, ενώ εν καιρώ πολέμου (1809-1810) προέβαινε σε μεγάλες αυξήσεις των φόρων, κυρίως των έκτακτων.¹⁵²

Σε πολιτικά, οικονομικά και στρατηγικά αίτια οφείλεται το ιδιότυπο διοικητικό και ιδιοκτησιακό καθεστώς που απολάμβαναν τα βλάχικα χωριά της Πίνδου. Το Μέτσοβο των 450 ελλήνων κατοίκων, τοποθετημένο πάνω στην κύρια στρατιωτική και εμπορική δίοδο (δερβένι) που συνέδεε το Ιόνιο και την Ήπειρο με το Αιγαίο και τη Θεσσαλία, κηρύχθηκε - μαζί με το Συρράκο και τους Καλαρρύτες- ιερό και αυτοδιοίκητο, απαγορεύθηκε η παρουσία τουρκικού στρατού ή αξιωματούχου, δόθηκε το καθεστώς ασύλου και μειώθηκε στο ελάχιστο η φορολογία. Ο Αλή εγκατέστησε αλβανική φρουρά (1795) και κατήγγησε κάποια από τα φορολογικά προνόμια των Μετσοβιτών.¹⁵³ Έχοντας συγκροτήσει «Ομοσπονδία» και (αυτό)διοικούμενα από το «Κοινόν των Ζαγορισίων» με έδρα τα Ιωάννινα, τα 46 χωριά του ανατολικού και δυτικού Ζαγορίου υπάγονταν στη δικαιοδοσία της Βαλιδέ Σουλτάνα (σουλτανομήτορα). Απαγορεύτηκε η παρουσία Τούρκων στην περιοχή, οι κάτοικοι ασκούσαν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, διατηρούσαν πολιτοφυλακή 150 ανδρών, δεν χρειαζόταν να προσφεύγουν στα τουρκικά δικαστήρια, κατάρτιζαν τη φορολογική κατάσταση και κατέβαλαν μόνο το χαράτσι, τον «προσωπικόν» και το «προβατονόμιον».¹⁵⁴ Ο Αλή πασάς σεβάστηκε τα προνόμια αυτά, διότι αποκόμιζε τεράστια κέρδη από τις εμπορικές δραστηριότητες των περιοχών αυτών -σε πολλές ήταν συνέταιρος- διότι εξασφάλιζε την απρόσκοπτη ροή στρατού και εμπορευμάτων μέσω των δερβενίων και,

¹⁵⁰ Βιγγοπούλου (επιμ.), ό. π., σ. 110-114

¹⁵¹ Αρς, ό. π., σ. 288, Holland, ό. π., σ. 484

¹⁵² Αρς, ό. π., σ. 259

¹⁵³ Από το 1794 πλήρωναν συνολικό φόρο 108.000 άσπρα για κεφαλικό φόρο, δεκάτη (δημητριακών, αμπελιών, κήπων καρυδιών, οπωρικών, κρασιού, χοίρων) φόρο μύλων, γάμου και θερινών λιβαδιών. Βλ. Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 83-85

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 80-81

κυρίως, διότι επιθυμούσε να διατηρεί καλές σχέσεις με τη Βαλιντέ Σουλτάνα που εισέπραττε τους φόρους των περιοχών αυτών, και -κατ' επέκταση- με τον σουλτάνο.¹⁵⁵

Τα μέτρα που έλαβε ο Αλή για να ευνοήσει την ανάπτυξη της χειροτεχνίας, της χρυσοχοΐας, της σμαλτοποιίας, της αγγειοπλαστικής, της ραπτικής, της κεντητικής και η μετάκληση Ευρωπαίων μεταλλειολόγων για την αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της περιοχής, οδήγησαν στην πρωτοφανή άνθηση της βιοτεχνίας και του εμπορίου¹⁵⁶ και ανέδειξαν τα Ιωάννινα, την διοικητική πρωτεύουσα και μεγαλύτερη πόλη του κράτους, σε κόμβο του εσωτερικού, του εξωτερικού και του διαμετακομιστικού εμπορίου, σε ένα ισχυρό οικονομικό και πνευματικό κέντρο με ευρύτερη ακτινοβολία και σε σταυροδρόμι της ανατολικής με τη δυτική κουλτούρα.

Τα Ιωάννινα, τοποθετημένα στο λεκανοπέδιο της αρχαίας Ελλοπίας (Εικ. 21) και στις δυτικές όχθες της Παμβώτιδας -της μεγαλύτερης από τις δύο συγκοινωνούντες λίμνες της Παμβώτιδας με το κατοικημένο νησάκι της και της Λαψίστας- αποτελούμενα αρχικά από έναν μικρό οικισμό κτισμένο γύρω από έναν βράχο-ακρωτήρι που εισχωρεί στη λίμνη, γνώρισαν συνεχή ανάπτυξη και εξελίχθηκαν κατά τον 18^ο αιώνα στο διοικητικό και οικονομικό και πνευματικό κέντρο της περιοχής, για να γνωρίσουν υπό την κυριαρχία του Αλή πασά τη «χρυσή» τους εποχή. Τα Ιωάννινα (Εικ. 22) αποτελούνται από το, εξοπλισμένο με κανόνια, Κάστρο και το Βαρόσι.¹⁵⁷ Εντός του Κάστρου -που καταλαμβάνει το προαναφερθέν ακρωτήρι- βρίσκεται το σαράι του Αλή πασά στο Ιτς Καλέ (ακρόπολη), οι κατοικίες των μουσουλμάνων και ένα μέρος του εβραϊκού πληθυσμού. Στο Βαρόσι, που χωρίζεται από το Κάστρο με τάφρο, κατοικούν οι υπόλοιποι εβραίοι και οι χριστιανοί. Η πόλη, χωρισμένη σε 21 συνοικίες- αριθμεί περίπου 30-35.000¹⁵⁸ κατοίκους, κατανεμημένους σε 3000 ελληνικές, 1000 μουσουλμανικές (που μόλις εννοούσαν την τουρκική γλώσσα) και 800 εβραϊκές οικογένειες, ενώ υπήρχαν δεκαέξι (16) τζαμιά, επτά (7) ναοί και δύο (2) συναγωγές (εντός του Κάστρου).¹⁵⁹ Στο Βαρόσι, σε μικρή απόσταση από το Κάστρο, πάνω στον βράχο Λιθαρίτσια, θα χτίσει ο Αλή τρία νέα παλάτια, για τον ίδιο και τους δύο μεγαλύτερους γιους, ενώ στα υψώματα, λίγο πιο δυτικά και βόρεια, θα χτίσουν οι πλούσιοι έλληνες έμποροι τα μέγαρά τους (Εικ. 23, 24). Η αύξηση του πληθυσμού είναι μια έμμεση

¹⁵⁵ Flemming, ό. π., σ. 92

¹⁵⁶ Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 196

¹⁵⁷ Σχετικά με την αστική χωροταξία των Ιωαννίνων, μεταξύ άλλων, βλ. Γιάννης Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, Εκδόσεις Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1994 και Γιώργος Σμυρής, «Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της οθωμανικής πόλης», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 34, Ιωάννινα 2000, σ. 9-90.

¹⁵⁸ Holland, ό. π., σ. 134, Hobhouse, ό. π., σ. 60

¹⁵⁹ «Ioannina contains about 1000 Musulman houses, 2000 Greek, and 200 Jewish. The Musulman families are not more noumerous than the houses, but of greeks there are supposed to be near 3000 families, and of Jews not less than four to each house upon an average», Leake, ό. π., σ. 135-140

συνέπεια της πολιτικής του Αλή πασά. Υποχρέωνε όσους κατείχαν σημαντική θέση στην υπηρεσία του να εγκαθιστούν εκεί τις οικογένειές τους σαν εγγύηση νομιμοφροσύνης. Στα Ιωάννινα θα εγκατασταθούν και οι έμποροι της επικράτειάς του, είτε εξαναγκασμένοι από τον Αλή -σε μια ιδιότυπη μορφή ομηρίας- για να ελέγχει τα έσοδα και την υπακοή τους ή για να διευθύνουν τις επιχειρήσεις τους. Τέλος, πολλοί αγρότες έχουν καταφύγει στην πόλη, κατοικώντας σε φτωχόσπιτα στις παρυφές της, προσπαθώντας να ξεφύγουν από την υπερφορολόγηση και τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης στην ύπαιθρο ή για να αναζητήσουν την τύχη τους στο εμπόριο.¹⁶⁰

Έξω από το Κάστρο βρισκόταν το σημαντικότερο σημείο της επικράτειας του Αλή· καταλαμβάνοντας μία έκταση 10-12 στενών δρόμων εκτείνονταν η αγορά ή «τα παζάρια» και το «μπεζεστένι» (σκεπαστό παζάρι) της πόλης, χωρισμένα ανάλογα με το προϊόν προς πώληση (κριθαροπάζαρο, λαδάδικα, κ.ο.κ).¹⁶¹ Εκεί είχαν τα καταστήματά τους οι μικρέμποροι που κάλυπταν τις τοπικές ανάγκες με προϊόντα της περιοχής· μεγαλύτερα καταστήματα και με αποθηκευτικούς χώρους διέθεταν οι έμποροι που ρύθμιζαν το εσωτερικό εμπόριο. Οι πρώτες ύλες και τα προϊόντα που παράγονται στην επικράτεια του Αλή, αφού καλύψουν τις περιορισμένες ανάγκες της περιοχής παραγωγής, εισάγονται στα Ιωάννινα -επιβαρύνονται με δασμό εισαγωγής 4%- για να υποστούν επεξεργασία στα βιοτεχνικά εργαστήρια, για να καλύψουν τις τοπικές ανάγκες ή για να εξαχθούν εκ νέου σε άλλη περιοχή του πασαλικιού. Τέλος, δίπλα σ' αυτούς δραστηριοποιούνταν οι μεγάλοι εμπορικοί οίκοι που διέθεταν μεγάλες αποθήκες, μεταξύ αυτών και ο Αλή πασάς, και διεξήγαγαν -με ιδιόκτητα ή ελληνόκτητα πλοία- το εξωτερικό ή το διαμετακομιστικό εμπόριο, έχοντας αναπτύξει εμπορικές σχέσεις ή υποκαταστήματα στις πόλεις της Ιταλίας, της Αυστρίας, της Ρωσίας, των Βαλκανίων, στα Επτάνησα, στη Μάλτα, τη Μασσαλία, τη Λειψία, την Κωνσταντινούπολη, κ. ά. (Εικ. 25). Ανασταλτικός παράγοντας στις δραστηριότητές τους αποτελούσε η φορολογική πολιτική του Αλή που είχε επιβάλλει βαρύ φόρο εισοδήματος, δασμό εισαγωγής 7% στα λιμάνια και 4% στα Ιωάννινα.¹⁶²

Όπως σ' όλα τα μεγάλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έτσι και στα Ιωάννινα αναπτύχθηκε μια ισχυρή συντεχνιακή παράδοση. Για να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους, οι επαγγελματίες της πόλης συγκρότησαν συντεχνίες (συνάφια ή εσνάφια). Τα μέλη κάθε εσναφιού ήταν -θεωρητικά- ίσα και συμμετείχαν στη γενική συνέλευση όπου εξέλεγαν τους εκπροσώπους τους μεταξύ των πρωτομαστόρων. Σκοπός της συγκρότησής τους ήταν να διατηρηθεί η συνοχή και πειθαρχία των μελών και να

¹⁶⁰ Vaudoncourt, *ό. π.*, σ. 306-307, Hobhouse, *ό. π.*, σ. 62

¹⁶¹ Holland, *ό. π.*, σ. 132

¹⁶² Flemming, *ό. π.*, σ. 66, 83

αναζητηθούν λύσεις για τα ζητήματα που αφορούσαν την τέχνη τους. Παράλληλα, φρόντιζαν για τον έλεγχο των παραγωγών και της παραγωγής, επιδιώκοντας τη σταθερότητα των τιμών, τη διαφύλαξη της ποιότητας των εμπορευμάτων και την κάλυψη των αναγκών κάθε περιοχής. Ως θεσμός συνέβαλε στην άνθηση της αστικής οικονομίας και αποτέλεσε το αποτελεσματικότερο όργανο κοινωνικής αντίληψης και πρόνοιας.¹⁶³

Οι συντεχνίες των Ιωαννίνων διακρίνονταν σε μεγάλες και μικρές, ανάλογα με τον αριθμό των βιοτεχνών που είχαν ως μέλη ή το είδος της εμπορική δραστηριότητας που ασκούσαν. Έτσι έχουμε τους βιοτέχνες, τους εμπόρους και τους λοιπούς επαγγελματίες. Σημαντικότεροι ήταν οι τσαρτζήδες (έμποροι υφασμάτων), οιπραματευτάδες (χονδρικό εμπόριο), οι μερτζάρηδες (λιανικό εμπόριο), οι γουναράδες, οι ταμπάκηδες (βυρσοδέψες) οι τακιατζήδες. (παραγωγοί και έμποροι καπέλων και μανδουλιών), οι χρυσικοί (αργυροχρυσόχοι), οι μάστορες, οι σαράφηδες (χρηματιστές), οι σπετσέρηδες (πωλητές φαρμάκων), κ. ά. Στο κέντρο της αγοράς βρίσκονταν τα καταστήματα ενδυμασίας, διακόσμησης και κοσμημάτων, όπως οι τσαρτζήδες, οι κουγιουμτζήδες (έμποροι κοσμημάτων και ρολογιών), οι ασημιτζήδες, τα κηροποιεία, οι ιμπρισάμηδες (έμποροι μεταξωτών), οι καπάδες, οι τερζήδες (ράφτες). Στον χώρο της περιφέρειας λειτουργούσαν τα χαλκωματάδικα, τα ταμπάκικα, τα σιδηρουργεία, τα σαμαράδικα, οι τενεκετζήδες και τα μπακάλικα.¹⁶⁴

Στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα άρχισαν να εμφανίζονται προβλήματα στη λειτουργία του εισπρακτικού μηχανισμού που είχε οικοδομήσει ο Αλή πασάς με σκοπό τον προσωπικό του πλουτισμό. Μια αλυσίδα συγκυριών οδήγησε στην κάμψη της εσωτερικής παραγωγής και κατανάλωσης, στη μείωση του εμπορίου με το εξωτερικό και στη συρρίκνωση των εσόδων των εμπόρων, κατ' επέκταση και των εσόδων του Αλή. Τα μέλη των συντεχνιών υπόκεινται σε βαριά φορολογία (χαράτσι, τελωνειακούς δασμούς, φόρο εισοδήματος), επιβαρύνονται με τις έκτακτες «εισφορές» χρηματοδότησης των συνεχών πολέμων του Αλή, αναγκάζονται να πληρώσουν την αγορά της Πάργας από τον Αλή και υφίστανται ζημιές από την επιδημία πανώλης που ερήμωσε πολλές περιοχές. Τη δύσκολη κατάσταση επιδείνωσε ο αθέμιτος ανταγωνισμός που αντιμετώπιζαν από τον Αλή, που με τις πρακτικές άσκησης μονοπωλιακού εμπορίου και συσσώρευσης πλούτου αποστερούσε από την αγορά την απαραίτητη νομισματική ρευστότητα, και από τους γεωργοκτηνοτρόφους της υπαίθρου που στράφηκαν στο εμπόριο χωρίς να περιορίζονται από τους συντεχνιακούς κανονισμούς και τους εσωτερικούς τελωνειακούς δασμούς. Σε

¹⁶³ Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, (Διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1982, σ. 17-32

¹⁶⁴ Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 356

συνάντηση των εκπροσώπων των συντεχνιών με τον Αλή -που είχε θορυβηθεί από τη μεγάλη απώλεια εσόδων- πρότειναν τη μεταφορά των τελωνειακών αρχών της πόλης για τα εισαγόμενα από το εξωτερικό προϊόντα στα σύνορα του πασαλικιού, με τον Αλή να απορρίπτει την πρόταση. Ο εμπορικός κόσμος των Ιωαννίνων θα χάσει τις περιουσίες του όταν ο Αλή θα κάψει το Βαρόσι, για να ανακάμψει σταδιακά μετά τον θάνατό του.¹⁶⁵

Στην Ήπειρο, όπως σε όλη την Οθωμανική αυτοκρατορία, δε δημιουργήθηκε ένα σύστημα εμπορικών κωμοπόλεων που θα εξυπηρετήσει την εσωτερική αγορά σχηματίζοντας έναν ενοποιημένο οικονομικό χώρο. Οι πόλεις συγκέντρωναν την αγροτική παραγωγή για να καλύψουν τις ανάγκες τους ή για να την εμπορευτούν. Στην ύπαιθρο η άρχουσα τάξη των γαιοκτημόνων απορροφούσε το σύνολο σχεδόν του αγροτικού υπερπροϊόντος, ενώ ο αγροτικός χώρος ήταν καταδικασμένος σε μια οικονομία αυτοκατανάλωσης. Δεν υπήρχε μια κίνηση εγχώριων βιοτεχνικών προϊόντων από την πόλη προς την ύπαιθρο. Οι όποιες ανάγκες των χωρικών για τέτοια προϊόντα καλύπτονταν από πλανόδιους εμπόρους και τεχνίτες και από τα εποχικά πανηγύρια ή εμποροπανηγύρεις.¹⁶⁶

Οι εμποροπανηγύρεις ήταν αυστηρά οργανωμένες αγορές, ετήσιου χαρακτήρα, όπου συγκεντρωνόταν πλήθος εμπορευμάτων και εμπόρων, από γειτονικές ή μακρινές περιοχές. Οργανώνονταν κατά κανόνα πάνω σε διασταυρώσεις σημαντικών οδικών αξόνων, κοντά και εκτός των πόλεων από τις οποίες έπαιρναν και το όνομα τους. Οι τοποθεσίες συνήθως ήταν σε ανοιχτές περιοχές με χώρο και εύκολη πρόσβαση. Ο θεσμός των εμποροπανηγύρεων ήταν ένα «νοητό δίκτυο» που βασιζόταν στην ύπαρξη του οδικού δικτύου για να μπορέσει να εξελιχθεί και να μετακινηθεί από τόπο σε τόπο. Η ύπαρξη του θεσμού ήταν πολύ σημαντική για πολλούς εμπλεκόμενους, αλλά και για την οικονομία, οπότε έπρεπε να είναι απρόσκοπτη και ασφαλής η κίνηση των εμπόρων και των προϊόντων τους. Λάμβαναν χώρα συνήθως από τον Απρίλιο μέχρι τον Νοέμβριο και σε διαφορετικές ημερομηνίες για να μεταφέρονταν οι συμμετέχοντες από τη μία στην άλλη. Συνήθως συνέπιπταν με μια θρησκευτική εορτή, χωρίς όμως να υπάρχει θρησκευτικός χαρακτήρας σε αυτές.¹⁶⁷

Τα Ιωάννινα ήταν η μοναδική πόλη των Βαλκανίων στην οποία λάμβαναν χώρα δύο εμπορικά πανηγύρια τον χρόνο. Το πανηγύρι της «Μπουνίλας» καθιερώθηκε από τον Αλή το 1800, καθώς ήθελε να μετατραπεί η πόλη σε αποθηκευτικό χώρο εσωτερικού εμπορίου και λειτουργούσε κάθε Άνοιξη στην περιοχή της Ανατολής. Η δεύτερη εμποροπανήγυρη της «Πωγωνιανής» μεταφέρθηκε στα Ιωάννινα μετά την καταστροφή της Διπαλίτσας (1792) - πρωτεύουσας της Πωγωνιανής- και διαρκούσε από το Δεκαπενταύγουστο ως το τέλος του

¹⁶⁵ Παπαγεωργίου, ό. π., σ. 104-121

¹⁶⁶ Δημήτρης Οικονόμου, «Η πόλη και οι σχέσεις πόλης-υπαίθρου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 60, Αθήνα 1986, σ. 125-126

¹⁶⁷ Μπαλοδήμου, ό. π., σ. 146

μήνα. Τα εμπορεύματα που εκθέτονταν στο γιαννιώτικο παζάρι σε περισσότερα από 2000 χριστιανικά, τούρκικα και εβραϊκά μαγαζιά προέρχονταν από την Ευρώπη, τα Βαλκάνια και τη ηπειρώτικη ύπαιθρο. Ανασταλτικοί παράγοντες στην απρόσκοπτη λειτουργία και επέκτασή τους αποτέλεσαν η αυθαίρετη αλλαγή του τόπου και του χρόνου διεξαγωγής τους από τον Αλή και η βαριά φορολόγηση των εμπορών.¹⁶⁸ Ο Hobhouse που το επισκέφτηκε γράφει «Υπάρχει ένα πανηγύρι που διαρκεί ένα δεκαπενθήμερο που πραγματοποιείται μια φορά το χρόνο σε μια πεδιάδα 1,5 μίλι νοτιοανατολικά της πόλης. Και κατά τη διάρκειά του όλοι οι έμποροι είναι υποχρεωμένοι να αφήσουν τα καταστήματά τους στο παζάρι και το μπεζεστένι, που είναι κλειστά, και να στήσουν περίπτερα στην πεδιάδα. Αυτή, ο Βεζίρης τη θεωρεί μια καλή μέθοδο για να ανακαλύψει την πραγματική περιουσία των υπηκόων του. Το πανηγύρι λειτούργησε κατά την παραμονή μας στην πόλη και άνοιξε στις 8 Οκτωβρίου, όταν την διασχίσαμε με το άλογο. Τα περίπτερα καταλαμβάνουν μεγάλη έκταση [...] και υπάρχει ένα μέρος για τα βοοειδή, τα πρόβατα και άλογα και άλλο ένα για τους διασκεδαστές του πανηγυριού. Υπάρχουν αγαθά που έχουν εισαχθεί από τα Επτάνησα, και παλαιότερα από τα λιμάνια της Αδριατικής, αλλά τώρα κυρίως από τη Μάλτα [...]».¹⁶⁹

Η ετήσια εμποροπανήγυρη της Άρτας οργανωνόταν στην περιοχή Μπουχούστη τις οκτώ με δέκα πρώτες μέρες του Σεπτεμβρίου. Κατά τη διάρκειά της γινόταν ζωεμπόριο, αλλά και εμπόριο αγροτικών, κτηνοτροφικών, καθώς και προϊόντων εισαγωγής. Στο εμπορικό πανηγύρι της Κόνιτσας πραγματοποιούνταν και αγοροπωλησία αλόγων, τα οποία εκτρέφονταν στην Αλβανία. Τέλος, τοπικής εμβέλειας εμποροπανήγυρη πραγματοποιούνταν και στην Παραμυθιά.¹⁷⁰

3.3 Η περιουσία του Αλή Τεπελενλή

Ο απόλυτος έλεγχος του φοροεισπρακτικού μηχανισμού επέτρεψε στον Αλή Τεπελενλή και στην οικογένειά του να εκμεταλλευτούν την εξουσία τους και—χρησιμοποιώντας βία, εκβιασμό και απάτες— να γίνουν οι μεγαλύτεροι κτηνοτρόφοι, γαιοκτήμονες, εφοπλιστές, βιοτέχνες, έμποροι και εισοδηματίες της επικράτειάς τους. Δεν υπάρχει τομέας της οικονομίας που να μην του αποφέρει -άμεσα ή έμμεσα- κέρδος.

Όταν ανήλθε στην εξουσία καταπολέμησε τους τοπικούς φεουδάρχες, εξορθολόγησε το φορολογικό σύστημα και, για να αποκτήσει τη «λαϊκή» υποστήριξη, μείωσε τα φορολογικά βάρη των κατοίκων. Με την πάροδο του χρόνου και την ενδυνάμωση της εξουσίας του άρχισε να καθορίζει και να αυξάνει αυθαίρετα τους κρατικούς φόρους και να

¹⁶⁸ Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 350-351

¹⁶⁹ Hobhouse, ό. π., σ. 62-63

¹⁷⁰ Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 360, 391

ιδιοποιείται το μεγαλύτερο μέρος τους.¹⁷¹ Ο Αλής συνήθως διπλασίαζε τη δεκάτη, ενώ στα τσιφλίκια του -παρότι οι εξαρτημένοι γεωργοί δεν υποχρεούνταν να την καταβάλλουν, καθότι ήταν φόρος ιδιοκτησίας- την εισέπραττε στο ακέραιο. Το κέρδος του από τη δεκάτη στις ιδιωτικές γαίες, μόνο στην Άρτα, υπολογίζεται σε 290 πουνγγιά.¹⁷² Τέλος, εισέπραττε υψηλότερο φόρο κληρονομιάς -20% αντί του επίσημου 10% και καρπωνόταν τη διαφορά- και ενεργούσε με κάθε τρόπο, ώστε η περιουσία να μένει δίχως κληρονόμους.¹⁷³

Ο Αλή, προερχόμενος από μια κτηνοτροφική περιοχή, στήριζε μεγάλο μέρος του προσωπικού πλούτου στην εκτροφή των κοπαδιών του. Υπολογίζεται πως κατείχε 50.000 πρόβατα και 60.000 γίδια, περίπου το 1/3 των αιγοπροβάτων στην επικράτειά του. Οι βοσκοί του επιβαρύνονταν με όλα τα έξοδα (ζωοτροφών, κουδουνιών) και παρείχαν στον Αλή, το παλάτι του και τον στρατό προκαθορισμένες ποσότητες κρέατος και γαλακτοκομικών προϊόντων. Επιπλέον, ήταν υπόλογοι για ετήσια αύξηση κατά 120% του αριθμού των ζώων. Κέρδιζαν περίπου ένα πιάστρο τον χρόνο για κάθε προβατίνα, από το οποίο αφαιρούνταν ένα μικρό ποσό αν αυτές γεννούσαν «αρσενικό», ενώ κέρδος είχε και από την πώληση των ζώων.¹⁷⁴ Έσοδα είχε κι από τη διέλευση κοπαδιών μέσα από πόλη. Για κοπάδι που πέρασε μέσα από την πόλη της Άρτας εισέπραξε 15.000 πιάστρα για διόδια (κουμέρκι).¹⁷⁵

Καθ' όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του θα επιδοθεί με ζήλο στη δημιουργία -δια της απόκτησης τσιφλικιών- μιας τεράστιας ακίνητης περιουσίας. Θα μετέλθει κάθε θεμιτού και αθέμιτου μέσου, πρακτική που η Πύλη, χάρη στην οικονομική και στρατιωτική συνδρομή του Αλή, θα ανεχθεί και «ό,τι δεν κατόρθωσε η οθωμανική αριστοκρατία της Ηπείρου να κάνει στα Γιάννενα και σε άλλες περιοχές επί ένα ολόκληρο αιώνα, το κατάφερνε ο Αλή πασάς εντός ολίγων ετών, ξεπερνώντας όλους στην τέχνη της αρπαγής γαιών».¹⁷⁶ Για να διατηρήσει την υποστήριξη της χριστιανικής πλειοψηφίας, θα στραφεί αρχικά κατά των μουσουλμάνων γαιοκτημόνων και σπαχήδων, θα σφετεριστεί τις περιουσίες των προκατόχων του¹⁷⁷ και θα δημεύσει τις περιουσίες των αντιπάλων του πασάδων (Ιμπραήμ του Βερατίου, Μουσταφά του Δέλβινου, κ. ά.)· θα εξοντώσει, εξορίσει ή αναγκάσει σε φυγή πολλούς μπέηδες και σπαχήδες· θα μετατρέψει -με το πρόσχημα της απείθειας- σε τσιφλίκια και σπαχηλίκια τις ανεξάρτητες κοινότητες του Σουλίου, της Χειμάρας, της Νίμιτσας και άλλες·

¹⁷¹ Αρς, ό. π., σ. 287, όπου δημοσιεύεται το αρχείο ΑΕΠΡ, Γραμματεία, φάκ. 7815, φ. 16, *Notions sur Aly-Pacha*.

¹⁷² Leake, ό. π., τόμ. IV, σ. 230

¹⁷³ Πατσέλης, ό. π., σ. 120-123

¹⁷⁴ Leake, ό. π., τόμ. IV, σ. 85-86

¹⁷⁵ Fleming, ό. π., σ. 91

¹⁷⁶ Αρς, ό. π., σ. 277

¹⁷⁷ Βλέπε σ. 8 και παραπομπές 25, 26 και Αρς, ό. π., σ. 277, όπου δημοσιεύεται το αρχείο ΑΕΠΡ, Σχέσεις Ρωσίας και Βενετίας, φάκ. 335, φ. 2, ο Λ. Π. Μπενάκης προς το Συμβούλιο Εξωτερικών Υποθέσεων, 13 Μαΐου 1788

θα αγοράσει εκβιαστικά και με ποικίλες προφάσεις, σε εξευτελιστικά χαμηλές τιμές, περιουσίες πλουσίων μουσουλμάνων· πολλοί από αυτούς θα αναζητήσουν καταφύγιο στη Λάρισα.¹⁷⁸ Με πλαστοπροσωπία (θα χρησιμοποιήσει το όνομα Μουσταφά και ανύπαρκτους τίτλους)¹⁷⁹ θα αποκτήσει το δικαίωμα είσπραξης των κρατικών φόρων στο πλούσιο βοϊβοδαλίκι (διοίκηση) της Άρτας, εξασφαλίζοντας και τον έλεγχο του λιμανιού της Σαλαώρας και του τελωνείου της.¹⁸⁰ Προέβη στη «νομιμοφανή» αγορά των κρατικών κτημάτων της Θεσσαλίας και της Ηπείρου σε πολύ χαμηλή τιμή (1798). Ο σπαχής ή ο καδής εμφανιζόταν ως πρώην ιδιοκτήτης και η αγοροπωλησία γινόταν, ενώπιον μαρτύρων, στην πραγματική τιμή αγοράς.¹⁸¹ Επέβαλε αβάσταχτους φόρους και εξαγόραζε σε εξευτελιστικές τιμές ολόκληρα χωριά.¹⁸² Χρησιμοποιούσε τον στρατό, τους σπαχήδες ή άτακτα ένοπλα σώματα για να τρομοκρατήσει ελεύθερα χωριά και κτηματίες, που δέχονταν να γίνουν τσιφλίκια του με αντάλλαγμα την παροχή προστασίας.¹⁸³ Τέλος, δε θα διστάσει να ιδιοποιηθεί προσωπικές ιδιοκτησίες και κληρονομιών -ακόμη και φίλων του, όπως στην περίπτωση του Αναστάση Αργυρίου¹⁸⁴- ανεξάρτητα από την ύπαρξη κληρονόμου.

Με την πάροδο του χρόνου κατέληξε η οικογένεια του Αλή να κατέχει επίσημα ή ανεπίσημα το μεγαλύτερο μέρος της καλλιεργήσιμης γης της επικράτειάς του. Ο συνολικός αριθμός των τσιφλικιών τους,¹⁸⁵ η έκτασή τους και το εισόδημα που αποδίδουν, δεν μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια, και ενίοτε -εξαιτίας της απληστίας και της καχυποψίας του Αλή- θα γίνουν αιτία σύγκρουσης με τους γιους του.¹⁸⁶ Πολλά τα διαχειρίζονται πρόσωπα εμπιστοσύνης του Αλή, άλλα νοικιάζει σε υπενοικιαστές, άλλα παραχωρεί σε αξιωματούχους του και άλλα τα «αγοράζουν» συνεργάτες του, μουσουλμάνοι και χριστιανοί.¹⁸⁷

¹⁷⁸ Αρς, ό. π., σ. 274-278

¹⁷⁹ Αραβαντινός, ό. π., σ. 90

¹⁸⁰ Τα έσοδά του από το βοϊβοδαλίκι ανερχόταν σε 2000 πουγγιά ετησίως, τη στιγμή που ως ενοίκιο (μουκατά/mukataa) πλήρωνε 300 πουγγιά. Βλ. Flemming, ό. π., σ. 90-91

¹⁸¹ Βασίλειος Πυρσινέλλας, «Τα αρπαγένητα υπό του Αλή Πασά κτήματα των Βρεττών», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 13, εκδόσεις Κοντοπάνου, Ιωάννινα 1938, σ. 128

¹⁸² Οι κάτοικοι του Ματσουκίου δανείστηκαν με 20-24% επιτόκιο για να πληρώσουν τους φόρους. Πρόσφεραν στον Αλή το χωριό αντί 12 πουγγιών συν το χρέος. Ο Αλή πλήρωσε δύο πουγγιά, δεν πλήρωσε το χρέος και έστειλε τους κατοίκους στα Άγραφα. Βλ. Leake, ό. π., τόμ. IV, σ. 210

¹⁸³ ΑΑΠ έγγρ. [9], [Κάτω Σουδενά] 15 Μαρτίου 1788, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ό. π., τόμ. Α', σ. 22

¹⁸⁴ Ο Hughes που φιλοξενήθηκε από τον Νικολό Αργυρίου, γράφει πως ο Αλή, όταν πέθανε ο πατέρας του Αναστάσης, ισχυρίστηκε πως του είχε υποσχεθεί -προφορικά- κτήματα στην Άρτα. Ο Νικολός, υπό την απειλή θανάτου, αναγκάστηκε να τα παραχωρήσει. Βλ. Hughes, ό. π., τόμ. I, σ. 440-441

¹⁸⁵ Υπολογίζονται σε 935 ή 950 τσιφλίκια· τα 147 του γιού του Βελή. Βλ. Αραβαντινός, ό. π., σ. 601-610, Πατσέλης, ό. π., σ. 141 (27), Ιωάννης Γ. Γιαννόπουλος, «Τα Τσιφλίκια Του Βελή Πασά Υιού Του Αλή Πασά», *Μνήμων* τχ. 2 (1972), Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, σ. 142

¹⁸⁶ ΑΑΠ έγγρ. [1125], Τύρναβος 21 Δεκεμβρίου 1818, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ό. π., τόμ. Γ' σ. 170-174. Ο Βελή απαντά σε κατηγορίες του Αλή πως τον εξέθεσε στον Σουλτάνο και πως σφετερίστηκε 5 χωριά/τσιφλίκια του.

¹⁸⁷ Αρς, ό. π., σ. 278-279.

Τα προϊόντα των κοπαδιών και των κτημάτων του προορίζονται για προώθηση στις εσωτερικές αγορές του κράτους, για πώληση σε εμπόρους¹⁸⁸ -συνήθως της επιλογής του¹⁸⁹- για εξαγωγή ή για την κάλυψη των αναγκών του παλατιού του. Προμηθεύεται κρέας, τυροκομικά, μαλλί και δέρματα από τα κοπάδια του· φρούτα και σιτάρι από τα κτήματά του· άλογα του παρέχουν οι κάτοικοι των βλάχικων χωριών της Πίνδου· πάγος παραδίδεται από τα ορεινά χωριά γύρω από τα Ιωάννινα, ενώ ο υπενοικιαστής των δικαιωμάτων αλιείας στη λίμνη των Ιωαννίνων του παραδίδει ψαρικά. Το συσσίτιο των στρατιωτών, φούντια αλεύρι και λαχανικά, επιβαρύνει το δημόσιο ταμείο και προέρχεται από τα κτήματά του, ενώ υποχρεώνει τους κατοίκους των Ιωαννίνων να τους παρέχουν στέγη -συχνά και τροφή- με αποτέλεσμα οι Γιαννιώτες να χρηματοδοτήσουν την ανέγερση στρατώνων στα Λιθαρίτσια.¹⁹⁰

Οι πρόσοδοι του δεν περιορίζονταν στην εκμετάλλευση και αξιοποίηση του πρωτογενούς τομέα, στην υπερβολική αύξηση της δεκάτης και στην ενοικίαση του δικαιώματος είσπραξης των κρατικών φόρων (*mukataa*). Ο Αλή δραστηριοποιείται ή/και επωφελείται από κάθε οικονομική πράξη στην ηγεμονία του. Οι εισπράξεις από τις αλυκές Αυλώνας και Τσαμουριάς και τις εξαγωγές κατραμιού (πίσσας) από την Αυλώνα ανέρχονταν σε 3 εκατομμύρια γρόσια. Αγόρασε από την Πύλη, έναντι 800 πουνγγίων, την εφ' όρου ζωής επικαρπία (μουλκναμέ) -κυρίως αλιείας- στα Επτάνησα, το Βουθρωτό, την Πρέβεζα και στην Βόνιτσα και υπενοικίαζε τα δικαιώματα αλιείας.¹⁹¹ Τεράστια κέρδη απέφερε το μονοπωλιακό εμπόριο της ξυλείας, του μεταξιού, του καλαμποκιού και του σιταριού.¹⁹² Η αγορά σιταριού και καλαμποκιού «αποτελεί μονοπώλιο της Πύλης»¹⁹³ και κανένας δεν μπορεί, σύμφωνα με τα φερμάνια της, να φορτώσει από τη Θεσσαλία σε πλοία χωρίς ειδική άδεια: ωστόσο, η διακίνηση γινόταν πάντα λαθραία, αν και ο Αλή την είχε νομιμοποιήσει, εγκαθιστώντας, για τη δική του κυβέρνηση εισπράκτορες στον Αλμυρό, το Ζητούνι, στα Σάλωνα, στην Αταλάντη

¹⁸⁸ ΑΑΠ έγγρ. [916], Πρέβεζα 30 Δεκεμβρίου 1816, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, τόμ. Β'. σ. 743-744. Μπουγιουρντί του Αλή πασά προς τους Τζαφέρη και Ταήρ Κρεσόβα. Τους ανακοινώνει ότι «επώλησε στον Γεώργιο Τουρτούρη οκτακόσια φορτώματα (των 120 οκάδων έκαστο) αραποσίτι άριστης ποιότητας», το οποίο πρέπει να παραδώσουν αμέσως στον βεκίλη (επίτροπό) του για να το φορτώσει στο καράβι που έχει συμφωνηθεί [...] στο σκάλωμα (λιμανάκι) του Μούρτου (Βόλιας).

¹⁸⁹ ΑΑΠ έγγρ. [1215], Ιωάννινα 24 Αυγούστου 1819, *στο ίδιο*, σ. 294-295. Μπουγιουρντί του Αλή προς τον Μουσελίμη του Κάρλελι (Αιτωλοακαρνανία) για πώληση του καρπού του λιναριού (λινοκόκι) της περιοχής από Γαλατά Μεσολογγίου ως την Άρτα, σε αγοραστή και τιμή που ο ίδιος καθόρισε.

¹⁹⁰ Flemming, *ό. π.*, σ. 69, 86

¹⁹¹ Πατσέλης, *ό. π.*, σ. 121-122

¹⁹² Holland, *ό. π.*, σ. 84-85

¹⁹³ ΑΑΠ έγγρ. [1114], [Κωνσταντινούπολη] 8 Οκτωβρίου 1818, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, σ. 152-156. Ο Βελής απαλλάσσεται, λόγω αφορίας, από την υποχρεωτική πώληση σε δεσμευτικές τιμές του σιταριού της Θεσσαλίας για την τροφοδοσία της Κωνσταντινούπολης («μουμπαγιά ιστιρά»), που περιορίζει τα έσοδά του. Μπορεί πλέον να διαθέσει τα σιτηρά στην αγορά με αυξημένη, λόγω σιτοδείας, τιμή.

[...] που όχι μόνο έδινε άδεια εξαγωγής, αλλά εισέπρατταν φόρο επί της αξίας, 30 παράδες σε κάθε κιλό καλαμποκιού και 2 πιάστρα ανά οκά σε κάθε άλλη αγροτική παραγωγή [...].¹⁹⁴

Οικονομικά οφέλη -εκτός από την παραχώρηση δικαιωμάτων εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών- αποκόμιζε από την διακίνηση των αγαθών. Μετά την προσάρτηση των βενετικών κτήσεων/λιμανιών της δυτικής Ελλάδας αύξησε τους τελωνειακούς δασμούς και εγκατέστησε τελωνεία στην είσοδο των πόλεων του εσωτερικού. Τα τελωνειακά τέλη από 3% της αξίας των εισαγόμενων αγαθών που ίσχυε στην αυτοκρατορία, αυξήθηκαν σε 4% (1805), για να φτάσουν σε 6-7% (1812/3) επί της αξίας όλων των προϊόντων (εισαγωγής και εξαγωγής). Δε δίσταζε να επιβάλλει, σε μια μορφή εμπορικού αποκλεισμού, δασμούς 20%-30% σε προϊόντα από χώρες με τις οποίες τύγγανε να διατηρεί τεταμένες σχέσεις. Από τα τελωνεία Σαλαώρας και Πρέβεζας εισέπραττε 250 χιλιάδες γρόσια ετησίως, από την ετήσια υπενοικίαση των Τελωνείων Ιωαννίνων, Αγίων Σαράντα και Βουθρωτού λάμβανε 225 χιλιάδες γρόσια και από αυτά μεταξύ Πανόρμου και Φαναρίου Πρεβέζης λάμβανε 500 χιλιάδες γρόσια.¹⁹⁵ Τέλος, καρπώνεται -επιπλέον του επίσημου 10%-φόρο κληρονομιάς 10% από κάθε διαθήκη, φόρους από τα ιεροδικεία και συγκεκριμένα το 10% επί της αξίας των υποθέσεων που εκδικάζονται και φόρο εισοδήματος, που συνήθως υπερβαίνει το χαράτσι από τους κατοίκους των πόλεων. Αξιοσημείωτο είναι πως αποφεύγει να ασκήσει τοκογλυφία και μεταθέτει αυτή την ευθύνη στους σαράφηδες και τις συντεχνίες των Ιωαννίνων, που δανείζουν με επιτόκιο 15-24%, ενώ ο ίδιος ωφελείται από την φορολόγηση με 15% των κερδών των τοκογλύφων.¹⁹⁶

Ήδη το 1809, πριν την προσάρτηση των sanjaks (πασαλίκια) Βερατίου και Δέλβινου/Αργυροκάστρου, τα ετήσια έσοδα του Αλή υπολογίζονται σε 8-9 εκατομμύρια πιάστρα, ενώ στο απόγειο της ακμής του οι πρόσοδοί του από τις ποικίλες δραστηριότητές του σε 10-12 εκατομμύρια γρόσια και της οικογένειάς του¹⁹⁷ σε άνω των 15 εκατομμυρίων γροσίων.¹⁹⁸ Ο σφραγιδοφύλακάς του Αθανάσιος Λιδωρίκης σημειώνει πως η κινητή του περιουσία ανερχόταν σε 30 εκατομμύρια φράγκα και η αξία των πολύτιμων αντικειμένων του έφτανε τα 50 εκατομμύρια φράγκα (1 γρόσι το φράγκο το 1811).¹⁹⁹ Τα έσοδα του πασαλίκιου Ιωαννίνων την περίοδο 1814-1819 υπολογίζονται σε 20 εκατομμύρια πιάστρα ετησίως. Ο Lyman, πιο αναλυτικός, αναφέρει πως ο Αλή είχε έσοδα 14 εκατομμύρια πιάστρα,

¹⁹⁴ Leake, ό. π., τόμ. IV, σ. 335-336

¹⁹⁵ Πατσέλης, ό. π., σ. 120-123

¹⁹⁶ Flemming, ό. π., σ. 92-93

¹⁹⁷ ΑΑΠ έγγρ. [1365], χ. τ., χρονολόγητο, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ό. π., τόμ. Γ', σ. 544-553. Από έγγραφο του 1819, μαθαίνουμε ότι οι ισόβιες εκμισθώσεις προσόδων και τα περίπου 147 τσιφλίκια του, απέφεραν στον Βελή Πασά των Τρικάλων 2.532.900 γρόσια

¹⁹⁸ Πατσέλης, ό. π., σ. 118, Γιαννόπουλος, ό. π., σ. 143, Vaudoncourt, ό. π., σ.279, Άρς, ό. π., σ.256

¹⁹⁹ Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 196

ο Βελής 4 εκατομμύρια, ο Μουχτάρ 3 εκατομμύρια και ο Σαλήχ 500 χιλιάδες, ανεβάζοντας το οικογενειακό τους εισόδημα στα 21,5 εκατομμύρια πιάστρα (1819). Ασφαλώς, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και η μεγάλη υποτίμηση του οθωμανικού νομίσματος, που μεταξύ 1812 και 1821 έφτασε το 20%.²⁰⁰

Η υπερφορολόγηση, οι αυθαιρεσίες και οι επιχειρηματικές δραστηριότητες απέφεραν τεράστια έσοδα στα ταμεία του Αλή και του κράτους του, έννοιες συνήθως ταυτόσημες. Υπέρογκο όμως υπήρξε και το κόστος διατήρησης της εξουσίας, της λειτουργίας του κράτους και της εύνοιας ή/και ανοχής του εκάστοτε Σουλτάνου. Τα πολυάριθμα προγράμματα των δημοσίων έργων, που περιλαμβάνουν την ανοικοδόμηση ιδιωτικών παλατιών, εξοχικών κατοικιών, χαρεμιών και φρουριών, τη βελτίωση των οδικών αρτηριών και τη διάνοιξη νέων, την ανέγερση γεφυριών και την πραγματοποίηση εγγειοβελτιωτικών εργασιών, χρηματοδοτούνται από την φορολογία και πραγματοποιούνται από απλήρωτους εργάτες.²⁰¹

Ένα σεβαστό ποσό κόστιζαν η συντήρηση των χαρεμιών του, η μισθοδοσία και τα δώρα των αξιωματούχων και των αυλικών. Αυξημένα κονδύλια απαιτούσαν οι εκπρόσωποι των συμφερόντων και το δίκτυο των κατασκόπων του στην Κωνσταντινούπολη, η εξαγορά υπουργών και ευνοούμενων του Σουλτάνου ύψους 3 εκατομμυρίων γροσίων και η εκπλήρωση των φορολογικών του υποχρεώσεων προς την Πύλη, που υπολογίζονται από τον Πατσέλη σε 2 εκατομμύρια και τον Αραβαντινό και τον Hobhouse σε 4 εκατομμύρια γρόσια ετησίως. Το ταμείο επιβάρυναν οι εκτεταμένες δωροδοκίες προσεταιρισμού αντιπάλων φεουδαρχών ή εξαγοράς αξιωματούχων των αντιπάλων του, όπως στις περιπτώσεις των υποτελών, στον Ιμπραήμ πασά του Βερατίου, φεουδαρχών (1809) και της αγοράς της Πάργας (1819).²⁰²

Πολυέξοδη αλλά απαραίτητη ήταν και η συντήρηση ενός ευάριθμου και αξιόμαχου στρατιωτικού σώματος ως όργανο των πολιτικών του φιλοδοξιών. Ο τακτικός του στρατός ανερχόταν σε 7-8.000 στρατιώτες σε καιρό ειρήνης, αλλά συνήθως αριθμούσε 10-15.000 άνδρες. Σε περίοδο πολέμου, με την έκτακτη στρατολόγηση –κυρίως εθελοντών με αυξημένο μισθό– έφτανε τα 25-30.000 άτομα. Ο μηνιαίος μισθός ενός στρατιώτη, αναλόγως του βαθμού και των χρόνων υπηρεσίας, ήταν 8-12 πιάστρα και με τα χρήματα αυτά όφειλε να καλύψει τη στολή και τον οπλισμό του· ο δημόσιο παρείχε τα πολεμοφόδια και το συσσίτιο. Ο πολεμικός του στόλος αποτελείτο από μια φρεγάτα, ένα μπρίκι τρεις κανονιοφόρους και περισσότερα μικρά σκάφη. Η Αυλώνα και η Πρέβεζα ήταν οι ναυτικές βάσεις. Στη λίμνη των

²⁰⁰ Αρς, ό. π., σ. 294, Βιγγοπούλου (επιμ.), ό. π., σ. 106-107

²⁰¹ Flemming, ό. π., σ. 70

²⁰² Πατσέλης, ό. π., σ. 133-138, Αραβαντινός, ό. π., σ. 511, Hobhouse, ό. π., σ. 108

Ιωαννίνων στάθμευε ένας μικρός στολίσκος.²⁰³ Σημαντικά έκτακτα έξοδα συνιστούσαν οι συμμετοχή ή απαλλαγή του από τις εκστρατείες που αναλάμβανε ο Σουλτάνος, Η εκστρατεία του 1807 κόστισε 12 εκατομμύρια πιάστρα, ο πόλεμός του εναντίον του Ιμπραήμ του Βερατίου 9 εκατομμύρια και η εξασφάλιση απαλλαγής από την εκστρατεία του 1813 6,5 εκατομμύρια κουρούσες.²⁰⁴

Παρά τα έξοδά του, στο χρηματοκιβώτιό του είχε τον Δεκέμβριο του 1820 –όταν ξεκίνησε η πολιορκία του- κοσμήματα αξίας 7-8 εκατομμυρίων γροσίων και ένα σεβαστό ποσό σε χρυσό, και τάληρα.²⁰⁵ Από την απογραφή των περιουσιακών του στοιχείων (χρημάτων, τιμαλφών, ομολόγων, κ. ά) που διενεργήθηκε μετά τον θάνατό του στο κάστρο, υπολογίσθηκε η κινητή περιουσία του ιδίου και των γιών του σε 43 εκατομμύρια γρόσια.²⁰⁶

3.4 Η παιδεία στην Ήπειρο

Από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα η πρωτοβουλία και η μέριμνα για την εκπαιδευτική και πνευματική αναγέννηση των Ελλήνων περνά από την εκκλησιαστική ιεραρχία και την φαναριώτικη αριστοκρατία, στη δυναμική τάξη των πλούσιων εμπόρων -κυρίως της Βενετίας- εγκαινιάζοντας την ιστορία της νεοελληνικής παιδείας στα Ιωάννινα. Το κενό που δημιουργείται στην εκπαιδευτική κατάσταση της Ηπείρου από τη διακοπή λειτουργίας των Σχολών Φιλανθρωπικών (1282-1642) και Στρατηγόπουλου ή Ντίλιου (1206-1615)²⁰⁷ έρχονται να καλύψουν η Σχολές Γκιούμα (1676-1821) και Επιφανίου (1658-1759).²⁰⁸

Η Σχολή Γκιούμα (Γκιόνμα) ή «Πρώτη» ή «Μεγάλη Σχολή» ιδρύεται (1674), από τον Εμμανουήλ Γκιούμα ή Γκιόνμα, έμπορο στη Βενετία, και εμπλουτίστηκε με βιβλία του Γεωργίου Ντίλιου. Η νεωτεριστική κατεύθυνση της σχολής εκφράστηκε μέσα από τα διδακτικά εγχειρίδια που στόχευαν στην αποδέσμευση από τη γραμματική μάθηση. Οι μαθητές ήταν οικότροφοι και είχαν δωρεάν βιβλία και γραφική ύλη. Η Σχολή άρχισε στα

²⁰³ Η συντήρηση του τακτικού στρατού κόστιζε 2 εκατομμύρια και του ναυτικού 400 χιλιάδες γρόσια. Οι συνολικές ετήσιες δαπάνες του υπολογίζονται σε 7,5 εκατομμύρια γρόσια. Βλ. Hobhouse, *ό. π.*, σ. 108-109

²⁰⁴ Αρς, *ό. π.*, σ. 284, 294, 304

²⁰⁵ Πατσέλης, *ό. π.*, σ. 117

²⁰⁶ Uzun, *ό. π.*, σ. 1068 (σ. 33), Αραβαντινός, *ό. π.*, σ. 512-518

²⁰⁷ Κρασίτης, *ό. π.*, σ. 193-194

²⁰⁸ Σχετικά με το πρόβλημα του έτους ίδρυσης και λειτουργίας των Σχολών βλ. *στο ίδιο*, σ. 194-195, Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 265-266, 272-273, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Αγώνες για ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων. Ερμηνευτικό χρονικό», περ *Αντί*, τόμ. ΙΔ', τχ. 179 (1981), σ. 26-30 και Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, «Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της. Οι "Νεωτεριστικές" Σχολές και οι Σχολές Μπαλάνων και Ψαλίδα (1645-1820)», *Δωδώνη*, τόμ. 20, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1991, σ. 101-174.

μέσα του 18^{ου} αιώνα να παρακαμάζει για να περάσει στον έλεγχο των Μπαλάνων, οικογένειας με μεγάλη παράδοση διδασκάλων.²⁰⁹

Σχολή Επιφανίου ή «Δεύτερη» ή «Μικρά Σχολή», που ιδρύθηκε (1647) και λειτούργησε με κληροδότημα (100 δουκάτα) του Επιφάνιου Ηγουμενίου, εμπόρου στην Βενετία και παλαιού μαθητή της Σχολής Φιλανθρωπινών. Οι μαθητές διδάσκονταν τη γραμματική της αρχαίας ελληνικής, τα έργα των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων, ποιητική, ρητορική, φιλοσοφία, Πατερικά κείμενα, μαθηματικά και «επιστήμες»· το έντυπο υλικό παρείχαν οι Γιαννιώτες Νικόλαος Γλυκός, Δημήτριος Θεοδοσίου και Δημήτριος Σάρος, που λειτουργούσαν τυπογραφεία στη Βενετία. Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα τη διεύθυνση κι αυτής της Σχολής θα αναλάβουν οι Μπαλάνοι. Σύντομα, όμως, λόγω οικονομικών προβλημάτων, θα σταματήσει η λειτουργία της.²¹⁰

Η προνεωτερική γιαννιώτικη εκπαίδευση -στην οποία κυριάρχησε η μορφή του Μεθόδιου Ανθρακίτη,²¹¹ που θα διευθύνει διαδοχικά τη Σχολή Γκιούμα (1722-1725) και τη Σχολή Επιφανίου (1726-1736)²¹²- συντηρητική στην ιδεολογία και πρωτοποριακή στη λειτουργία της, κάλυψε διδασκαλικές και εκκλησιαστικές ανάγκες, παρήγαγε αποφοίτους που συνδύαζαν γνώσεις στοιχείων των μαθηματικών και των θετικών επιστημών με μια ενδιαφέρουσα αρχαιογνωστική ελληνομαθή παιδεία και έθεσε τις βάσεις της πολιτιστικής και εθνικής αναγέννησης.²¹³

Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα η πνευματική ζωή στην Ήπειρο γνωρίζει πρωτοφανή άνθηση. Η κατακόρυφη ανάπτυξη του εμπορίου και ο πλουτισμός των Ηπειρωτών της διασποράς ανέδειξαν την ανάγκη δημιουργίας καταρτισμένων εμπόρων και υπαλλήλων των εμπορικών οίκων, ενώ η επαφή τους με τις ιδέες του Διαφωτισμού οδήγησε στη συνειδητοποίηση της σημασίας της παιδείας στην αφύπνιση των Ελλήνων. Καίρια, όμως, υπήρξε η οικονομική πολιτική του Αλή πασά –μαζί με την συνεχή ενθάρρυνση για προαγωγή της παιδείας μεταξύ των Ελλήνων²¹⁴- που ευνόησε τον σχηματισμό μιας ισχυρής και

²⁰⁹ Το απλοποιημένο εγχειρίδιο γραμματικής «Σταχυολογία Τεχνολογική» του Βησσαρίωνα Μακρή, την «Εισαγωγή Μαθηματικής» του Αναστάσιου Παπαβασιλείου και της φυσικής του Γεωργίου Σουγδούρη, βλ. Κιτρομηλίδης, *ό. π.*, σ. 26-27

²¹⁰ Στο *ίδιο*, σ. 27-28

²¹¹ Μεθόδιος Ανθρακίτης (1660-1736), κληρικός, θεολόγος, παιδαγωγός και μαθηματικός από την Καμινιά (σημ. Ανθρακίτη) Ζαγορίου. Απόφοιτος της Σχολής Γκιούμα, δίδαξε στην Καστοριά (1708-1719), στη Σιάτιστα (1719-1721) και στα Ιωάννινα (1722-1736) –στην καθομιλουμένη γλώσσα- περιπατητική φιλοσοφία, λογική, μεταφυσική και ηθική, εισήγαγε την συστηματική διδασκαλία των μαθηματικών (Γεωμετρία, Άλγεβρα, Τριγωνομετρία) και δοκίμασε να μεταφράσει Descartes και Malebranche. Επικριτής της πολιτείας του ανώτερου κλήρου («Θεωρίαι Χριστιανικαί, 1699»), κατηγορήθηκε ως αιρετικός (1721), για να αποκατασταθεί μετά από ομολογία πίστεως (1723).

²¹² Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *ό. π.*, σ. 155-156

²¹³ Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, σ. 117-118

²¹⁴ Leake, *ό. π.*, τόμ. IV, σ. 149

ευημερούσας αστικής τάξης και η υιοθέτηση της ελληνικής ως επίσημης γλώσσας του εμπορίου και της διοίκησης, που ανέδειξαν την Ήπειρο σε πνευματικό κέντρο και λίκνο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Στα Ιωάννινα δέσποζαν δύο «colleges for education»²¹⁵ με τεράστια αίγλη· ένα εκπαιδευτικό δίπολο με αντίθετο ιδεολογικό προσανατολισμό και παιδαγωγική πολιτική. Η Σχολή Γκιούμα, από το 1725 υπό την διεύθυνση της οικογένειας Μπαλάνου, θα μείνει έκτοτε γνωστή ως «Μπαλάνειος Σχολή». Ενισχύθηκε οικονομικά με 5000 δουκάτα από τον έμπορο Λάμπρο Μαρούτση, από το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία στη Ζίτσα (1797) και από τους αδερφούς Ζωσιμάδες.²¹⁶ Διέθετε πλούσια βιβλιοθήκη και στην ακμή της είχε 300 μαθητές.²¹⁷ Υπό τη διεύθυνσή τους η σχολή έγινε υπερσυντηρητική και υιοθέτησε παραδοσιακή παιδεία και μεθόδους. Καταδίκασε τους νεωτερισμούς και τις ριζοσπαστικές ιδέες που αναπτύσσονταν στη Δύση, τη σύγχρονη φιλοσοφία, τα νέα επιστημονικά αντικείμενα -όπως η φυσική- και τις ξένες γλώσσες. Αντίθετα, έδωσε προβάδισμα στη βυζαντινή θεολογία και τη διδασκαλία αρχαίων συγγραφέων (σχολαστικούς), ενώ στο γλωσσικό ζήτημα υποστήριζε τον εξαρχαϊσμό. Λίγο πριν την Επανάσταση θα χάσει οριστικά την αίγλη της και θα απομείνει με ελάχιστους μαθητές, ενώ το σχολικό κτήριο και η βιβλιοθήκη της θα καούν στην πυρκαγιά που θα προκαλέσει ο Αλή πασάς.²¹⁸

Η Μαρούτσειος Σχολή (1742-1797) θα αποτελέσει τον έτερο εκπαιδευτικό πόλο. Πρόκειται στην ουσία για τη Σχολή Επιφανίου, την οποία ανακαίνισαν και μετονόμασαν οι μεγαλέμποροι ης Βενετίας Σίμωνας και Λάμπρος Μαρούτσης. Η σχολή ιδρύθηκε με νεωτεριστικό πρόγραμμα, που προέβλεπε τη διδασκαλία των θετικών επιστημών, της σύγχρονης φιλοσοφίας και της λατινικής γλώσσας. Αρχιδιδάσκαλος ορίστηκε ο Ευγένιος Βούλγαρης²¹⁹ (1742-1750) που καινοτομεί υιοθετώντας πειραματικές μεθόδους διδασκαλίας. Διδάσκει λογική, Άλγεβρα, Μαθηματικά και Αστρονομία, ενώ για πρώτη φορά γίνονται πειράματα Φυσικής και Χημείας. Η σχολή κλείνει όταν οι Γάλλοι καταλύουν τη Βενετική

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 148

²¹⁶ Τα έξι αδέρφια από το Γραμμένο, Ιωάννης (1752-1771), Αναστάσιος (1754-1828), Νικόλαος (1758-1842), Θεοδόσιος (1760-1793), Ζώης (1764-1828) και Μιχαήλ (1766-1809), χρηματοδότησαν την Ελληνική Επανάσταση, την έκδοση της «Ελληνικής Βιβλιοθήκης» του Αδαμάντιου Κοραή, την ίδρυση της Ζωσιμαίας Σχολής στα Ιωάννινα (1828), την ανέγερση του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών και ορφανοτροφείου στην Πάτμο και την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας (Ο Νικόλαος αγόρασε τις πρώτες 250 μετοχές).

²¹⁷ Holland ό. π., σ. 152, Hobhouse, ό. π., σ. 62

²¹⁸ Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 277-283

²¹⁹ Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806), δάσκαλος και κληρικός από την Κέρκυρα. Φοίτησε στην Άρτα και στα Ιωάννινα. Στην Πάδοβα σπούδασε Θεολογία, Φιλοσοφία, Φυσική, Μαθηματικά και αρχαία ελληνική, λατινική και εβραϊκή Φιλολογία. Δίδαξε στα Ιωάννινα, στην Κοζάνη και στην Αθωνιάδα Σχολή· μαθητής του ο Κοσμάς ο Αιτωλός. Χειροτονήθηκε Αρχιεπίσκοπος Σλαβηνίου και Χερσώνος.

Δημοκρατία και κατάσχεται το κληροδότημα στην Τράπεζα Τζέκα.²²⁰ Ο Αθανάσιος Ψαλίδας,²²¹ που είχε αναλάβει τη διεύθυνση της σχολής ένα χρόνο πριν (1796), θα εξασφαλίσει χρηματοδότηση 800 πουνγγιών από τον έμπορο (Πικρο)Ζώη Καπλάνη από το Γραμμένο. Η Καπλάνειος Πατριαρχική Σχολή (1797-1821) -προς τιμήν του χορηγού της- θα λειτουργήσει επίσημα το 1805. Ο Ψαλίδας, μαζί με δύο βοηθούς, θα διδάξει ως αρχιδιδάσκαλος με ετήσιο μισθό 2000 πιάστρα. Η σχολή διέθετε βιβλιοθήκη και επιστημονικά όργανα. Είχε 200 μαθητές,²²² ενώ οι άποροι διέμεναν, σε δωμάτια ανά 3-4 άτομα, σε οικοτροφείο. Καινοτομώντας στο επαγγελματικό περιεχόμενο του σχολείου και στη γλώσσα διδασκαλίας, θα διδάξει στη δημοτική γλώσσα -δίπλα στην παραδοσιακή γλωσσική διδασκαλία και αρχαιογνωσία- νεωτερική Φιλοσοφία, Μαθηματικά, Πειραματική Φυσική -ο Αλή συχνά παρακολουθούσε τα πειράματα-, Γεωγραφία, στοιχεία των επιστημών του εμπορίου²²³ (όπως Λογιστικά) και ξένες γλώσσες. Ανοίγοντας «εκπαιδευτικό διάλογο» με την κοινωνία πραγματοποιούσε διαλέξεις και επιδείξεις χρήσης οργάνων, αεροναυτικών μηχανών και οπτικών μηχανισμών στο πλατύ κοινό.²²⁴

Δίπλα στις φημισμένες σχολές των Ιωαννίνων, πολυάριθμα σχολεία της ηπειρώτικης περιφέρειας αποτέλεσαν, χάρη στον παροικιακό εμπορικό πλούτο, εστίες πνευματικές αναγέννησης. Εξέχουσα θέση κατέχει η «Νέα Ακαδήμεια» (1700/1744-1769) της Μοσχόπολης -δεύτερη πόλη, μετά την Κωνσταντινούπολη, που διέθετε ελληνικό τυπογραφείο- με μεγάλη συμβολή στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας στους δίγλωσσους πληθυσμούς της περιοχής. Στεγάστηκε στο «Ελληνικό Φροντιστήριο» (1750), που διέθετε 40 δωμάτια (αίθουσες διδασκαλίας, δωμάτια δασκάλων, κοιτώνες οικοτροφών), βιβλιοθήκη και ορφανοτροφείο. Στο Μέτσοβο λειτούργησε το Ελληνοσχολείο (1759-1833) που συντηρούσαν χορηγίες του Στέργιου Στάνου, της μονής Αγ. Νικολάου και ευεργετών από το Μέτσοβο και στην Άρτα η Σχολή Μανωλάκη, την οποία φέρεται να ενίσχυε οικονομικά με

²²⁰ Κιτρομηλίδης, *ό. π.*, σ. 28-29

²²¹ Αθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829), λόγιος, συγγραφέας και διδάσκαλος από τα Ιωάννινα. Φοίτησε στα Ιωάννινα, στη Ρωσία και στη Βιέννη Ιατρική, την οποία εγκατέλειψε. Δίδαξε στα Ιωάννινα, στην Κέρκυρα και στη Λευκάδα. Συνέγραψε το «Αληθής Ευδαιμονία» (1791) και περισσότερα από δέκα διδακτικά εγχειρίδια. Συχνά αναλαμβάνει διπλωματικές αποστολές για λογαριασμό του Αλή πασά, κυρίως στα Επτάνησα. Βλ. Λέανδρος Ι. Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο διδάσκαλος του Γένους (1767-1829). Ο Πατριώτης-Ο Πολιτικός-Ο Αγωνιστής*, Εκδόσεις Ηπειρωτική Εστία, Ιωάννινα 1952

²²² Το 1809-1810 είχε 100 μαθητές, βλ. Hobhouse, *ό. π.*, σ. 62. Το 1819 σύμφωνα με τον Theodore Lyman είχε 200 μαθητές, βλ. Βιγγοπούλου (επιμ.), *ό. π.*, σ. 105

²²³ Σχετικά με την ύλη και τη μέθοδο διδασκαλίας του μαθήματος βλ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18ου-αρχές 19ου αι.)*. Ένα μαθηματάριο εμπορίου του Αθαασίου Ψαλίδα, Εκδόσεις Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1990

²²⁴ Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, σ. 118-119

1200 πιάστρα ετησίως ο Αλή.²²⁵ Ελληνικά σχολεία λειτούργησαν στο Αργυρόκαστρο²²⁶ (1756-1821), στην Πρέβεζα, στο Συρράκο, και αλλού. Παράλληλα λειτουργούσαν πολυάριθμα σχολεία που ίδρυσε ο Κοσμάς ο Αιτωλός και χρηματοδοτούνταν από δωρεές και κοινοτικούς πόρους, ιδιωτικά σχολεία που συντηρούσαν μοναχοί, ενώ μοναστηριακές σχολές λειτουργούσαν στην Παραμυθιά, στο Γηρομέρι Φιλιατών, στο Ζαγόρι, στη Ζίτσα, στην Κόνιτσα, στο Δελβινάκι, στην Κορυτσά, κ. ά.²²⁷

Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ηπείρου -και ειδικότερα της Ηπείρου- απολαμβάνοντας τεράστια υπόληψη σ' όλη την Ελλάδα, θα λειτουργήσουν σαν τροφοδότες των αναγκών των θεσμών της εκπαίδευσης, της αστικής τάξης, του αυλικού περιβάλλοντος του Αλή και του διογκούμενου κινήματος των Ελλήνων για ανεξαρτησία.²²⁸ Οι απόφοιτοί τους, βιοτέχνες, έμποροι, γραμματείς, λογιστές, δάσκαλοι (όπως ο Νεόφυτος Δούκας), θα μνηθούν στις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και θα διαδώσουν το μήνυμα της Ελευθερίας στους ομοεθνείς τους σ' όλη την Ευρώπη. Ηπειρώτες υπήρξαν τα δύο από τα τρία ιδρυτικά μέλη της Φιλικής Εταιρίας, ο λογιστής Νικόλαος Σκουφάς από το Κομπότι Άρτας και ο έμπορος Αθανάσιος Τσακάλωφ (ή Τσάκαλος ή Τεκελής) από τα Ιωάννινα. Την Πρέβεζα και τα Ιωάννινα επισκέφτηκε και ο έτερος ιδρυτής, Εμμανουήλ Ξάνθος από την Άνδρο. Τέλος, από τα πρώτα μέλη θεωρείται ο Κωνσταντίνος Ράδος από το Ζαγόρι. Σε διασωθέντα έγγραφα παρατίθενται τα ονόματα 118 εγγεγραμμένων σε καταλόγους και 94 μνημονευομένων σε χειρόγραφα Ηπειρωτών Φιλικών.²²⁹

²²⁵ Αραβαντινός, ό. π., σ. 474

²²⁶ Για την εκπαίδευση στη Βόρεια Ήπειρο και ειδικότερα στο Αργυρόκαστρο, βλ. Κώστας Γκατζώνης, *Τα Ελληνικά σχολεία στο Αργυρόκαστρο (1633-1960)*, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα-Αργυρόκαστρο 2005

²²⁷ Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 298-316

²²⁸ Fleming, ό. π., σ. 108-109

²²⁹ Άγγελος Παπακώστας, «Η συμβολή του Ζαγορίου στην Επανάσταση του Εικοσιένα», στο: *Νέος Κουβαράς* τομ.3, Ιωάννινα 1965, σ. 94-102

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ-ΓΕΝΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Ο αντίκτυπος της διακυβέρνησης του Αλή Τεπελενλή και ο ιστορικός απόηχος

Στα όρια της ιδιοφυίας και της νεύρωσης, ιδιοτελής και ισχυρογνώμων, επίμονος και επίβουλος, ο Αλή Τεπελενλής πασάς των Ιωαννίνων διαχειρίστηκε τις πολιτικο-διπλωματικές συνθήκες της εποχής του και τις ατέλειες του οθωμανικού διοικητικού συστήματος, με σκοπό την ίδρυση μιας κληρονομικής Ηγεμονίας, ένα σχέδιο που το έφτασε στα όριά του και που τον οδήγησε στον θάνατό του.²³⁰

Δύσκολα η μελέτη της ζωής και του έργου του Αλή πασά να μην εμπεριέχει το στοιχείο της αντιφατικότητας. Οι επικριτές του υποστηρίζουν πως δεν έφερε τίποτα άλλο παρά μόνο ερήμωση σε ένα οικονομικό κέντρο όπου κάποτε ανθούσε το εμπόριο και η γεωργία, ενώ οι υπερασπιστές του επιμένουν πως μόνος του, δίχως καμία βοήθεια, έσωσε την περιοχή από το πολιτικό χάος και την ανεξέλεγκτη δράση των ληστοσυμμοριτών.²³¹

Στην πραγματικότητα όλες οι περιγραφές σκιαγραφούν μια προσωπικότητα στην οποία «εκυριάρχει μαζί με την φιλοδοξία και το σφοδρόν πάθος του χρήματος».²³² Η συμπεριφορά και η πορεία του προδίδει έναν άνθρωπο χειριστικό, αμείλικτο και μόνιμα προσηλωμένο στην εξυπηρέτηση του προσωπικού του συμφέροντος.

Ο Λόρδος Βύρων,²³³ που τον επισκέφτηκε στο Τεπελένι το 1809, γράφει με θαυμασμό, «Η Υψηλότητά του είναι 60 ετών, πολύ χοντρός και όχι ψηλός, αλλά με λεπτό πρόσωπο, ανοιχτά γαλάζια μάτια και άσπρη γενειάδα, ο τρόπος του είναι πολύ ευγενικός [...]. Έχει την εμφάνιση οτιδήποτε άλλου πέρα από τον πραγματικό του χαρακτήρα, γιατί είναι ένας ανελέητος τύραννος, ένοχος για τις πιο φρικαλέες ωμότητες, πολύ γενναίος και τόσο καλός στρατηγός, που τον ονομάζουν μωαμεθανό Βοναπάρτη».²³⁴

Η ίδια αντιφατικότητα χαρακτηρίζει και την πολιτική του σταδιοδρομία· έβαλε τάξη στη διοίκηση, πέτυχε την εσωτερική ασφάλεια, χαλιναγώγησε τη μουσουλμανική αριστοκρατία, βελτίωσε τη θέση των χριστιανών, διευκόλυνε τη θέση των εμπόρων και βιοτεχνών, κατήργησε τη δουλοπαροικία, σεβάστηκε τα κοινοτικά προνόμια, προώθησε χριστιανούς σε καίριες θέσεις, συνεργάστηκε με την Ορθόδοξη Εκκλησία, πραγματοποίησε εκτεταμένα δημόσια έργα, εκσυγχρόνισε τις υποδομές, στήριξε -λόγω και έργω- την εκπαίδευση, ευνόησε την ελληνική γλώσσα και πολιτισμό.

²³⁰ Παναγιωτόπουλος, ό. π., σ. 17

²³¹ Fleming, ό. π., σ. 67

²³² Πατσέλης, ό. π., σ. 115

²³³ Τζορτζ Γκόρντον Μπάιρον, 6ος Βαρόνος Μπάιρον (George Gordon Byron), Λονδίνο, Ιανουάριος 1788-Μεσολόγγι, Απρίλιος 1824. Άγγλος ποιητής, ηγετική μορφή του ρομαντισμού κι από τους πιο ένθερμους φιλέλληνες, που έδωσε τη ζωή του για την ελευθερία της Ελλάδας.

²³⁴ Brewer, ό. π., σ. 62

Συγχρόνως εκδίωκε τους Σουλιώτες και τους Παργινούς από τις πατρογονικές τους εστίες, προέβαινε σε μετακινήσεις πληθυσμών, διέπραττε σφαγές στο Γαρδίκι, στην Πρέβεζα και το Αργυρόκαστρο, ερήμωνε χωριά, επέβαλε λογοκρισία, απαγόρευε τις μετακινήσεις, οργάνωνε «αστυνομικό» κράτος, οδηγούσε τους γεωργούς στην εξαθλίωση, ιδιοποιούνταν ξένες περιουσίες, άρπαζε κτήματα, επέβαλε δυσβάσταχτους φόρους, ανήγειρε παλάτια, προέβαινε στον εμπρησμό των Ιωαννίνων.

Ο Holland εκτιμά πως «Ο απόλυτος δεσποτισμός του ενισχύεται από εξαιρετικές ικανότητες: γρήγορη σκέψη, μοναδική οξυδέρκεια, σιγουριά, επιμονή, σύζευξη σθένους και σταθερότητας, αποφασιστικότητα μαζί με πανουργία, εκδικητικό πνεύμα και περιφρόνηση κάθε ηθικής αρχής για την προώθηση της φιλοδοξίας του. Έτσι του είναι υποταγμένοι φυλές και άνθρωποι, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, η πολιτικοστρατιωτική του υπεροχή σε σύγκριση με τους οθωμανούς κυβερνήτες είναι η απαλλαγή από εθνικές και θρησκευτικές προκαταλήψεις, η υιοθέτηση νεωτερισμών, η εφαρμογή εγγειοβελτιωτικών έργων, ενώ αρκετοί Έλληνες προοδεύουν και μαζί η αγάπη τους για ελευθερία. Αυτό το αξιέπαινο πνεύμα πρόσθεσε σεβασμό στον τρόπο που εμπνέει η διακυβέρνηση του και όσοι τολμούν να εκφράσουν μίσος για την τυραννία του είναι υποχρεωμένοι να παραδεχτούν ότι η χώρα είναι πιο ευτυχής και πλούσια με αυτήν την μοναδική εξουσία, παρά διαιρημένη και σε ακατάπαυστους πολέμους».²³⁵

Σύμφωνα με τον Περραιβό,²³⁶ «Ηγεμονεύσας ο Αλή Πασάς, κατήργησε εκ διαλειμμάτων την πολυαρχίαν και την αναρχίαν, καταστρέψας πολλούς τυραννίσκους Οθωμανούς και Έλληνες, μπέηδες, αγάδες και δημάρχους, οι οποίοι ετρέφοντο και εθισαύριζον εκ του ιδρώτος των υπηκόων του. Εκαθάρισε τας οδούς από τους κακούργους, διατάξας τους κατά επαρχίαν γνωρισμένους καπιτάνους να τους καταδιώκωσι και καταστρέφωσι. [...] Εις όλας τας επαρχίας της ηγεμονίας του, έμποροι και παντός είδους επαγγέλματος άνθρωποι περιεφέροντο άφοβοι και ανεπηρέαστοι».²³⁷

Τεράστια είναι η συμβολή, εκούσια ή ακούσια, του Αλή πασά και στην επιτυχή έκβαση της ελληνικής επανάστασης. Όπως υποστηρίζει ο Περραιβός, «του Αλή Πασά τα ελαττώματα και η τυραννία άθελά του εγέννησαν, νομίζω, ευτυχή εις τους Έλληνας αποτελέσματα, διότι εκ τούτων όλων προέκυψε του έθνους μας η ανάστασις».²³⁸ Οι περισσότεροι στρατιωτικοί και ορισμένοι πολιτικοί ηγέτες της επανάστασης είχαν υπηρετήσει στα στρατιωτικά σώματα

²³⁵ Holland, *ό. π.*, σ. 194-195.

²³⁶ Ο Χριστόφορος Περραιβός (1774-1863) υπήρξε σύντροφος του Ρήγα Φεραίου. Φιλικός, μεγάλος πρωτεργάτης και αγωνιστής της Ελληνικής Επανάστασης και συγγραφέας ιστορικών έργων.

²³⁷ Χριστόφορος Περραιβός, *Ιστορία του Σουλίου και Πάργας. Περιέχουσα Την χρονολογίαν αυτών, τας προς τους Οθωμανούς μάχας, κυρίως δε τας προς τον Αλή Πασά Σατράπην της Ηπείρου*, Τύποις Φ. Καραμπίνη και Κ. Βάφα, Αθήνα 1857, σ. 61-62

²³⁸ Στο ίδιο, σ. 64

και στον διοικητικό μηχανισμό του Αλή, αποκτώντας πολύτιμη εμπειρία. Μάλιστα, οι στενότεροι Έλληνες συνεργάτες του Αλή τον προέτρεπαν να ενστερνιστεί τον χριστιανισμό και να ηγηθεί της Επανάστασης.²³⁹ Επιπλέον, η μακροχρόνια και πολυέξοδη πολιορκία των Ιωαννίνων απέσπασε την προσοχή της Πύλης από το κίνημα των Ελλήνων, η σημασία του οποίου -μάλλον δίκαια- υποτιμήθηκε.

Ας αναλογιστούμε την τύχη που περίμενε τους επαναστάτες στην περίπτωση που ο σουλτάνος αποδεχόταν την πρόταση του Αλή, όταν «Ο πανούργος σατράπης υπεκρίθη προθυμίας και ειλικρίνειας εξ αιτίας της δεινής θέσεώς του· αλλ' επιθυμών παντοίοις τρόποις να εξιλεώση τον κυριάρχην του, εκοινοποίησεν αυτώ κρυφίως τα πάντα υποσχόμενος αν αμνηστεύετο, να σβύση εντός ολίγων ημερών την ανάψασαν εν Πελοποννήσω φλόγα της Επανάστασεως. Αλλ' η Πύλη απέρριψε τας προτάσεις του αλαζονευομένη επί τη υπεροχή της και απιστούσα εις τον ψευδή χαρακτήρα του. Αν κατεδέχετο η Πύλη επ' αυτή τη περιστάσει να πολιτευθή τον Αλή-πασάν η Ελληνική επανάστασις θα επνίγετο εν τοις σπαργάνοις της, διότι ο Αλής είχε τόσην φήμην, τόσην επιρροήν τόσην πραγματικήν ισχύν, τόσην προσωπικήν γνώσιν και των ανθρώπων και των τόπων, το όνομά του διέσπειρε τόσον τρόπον καθ' όλην την Ελλάδα, ώστε το παν θα υπέκυπτεν αν εκινείτο. Η κατ' ευτυχίαν της Ελλάδος απόρριψις της προτάσεώς του έφερε το εναντίον αποτέλεσμα· αντί πολεμίου τον ανέδειξε σύμμαχον της Ελλάδος· και η εξ ανάγκης αντίστασίς του την ωφέλησε τα μέγιστα, διότι κατ' αυτήν την έκρηξιν της επαναστάσεως εντός της Πελοποννήσου, καθ' ήν ο Πελοποννήσιος Έλλην ήτον ακόμη και άτολμος και απειροπόλεμος και ανεφοδιάστος και αβέβαιος, η αντίστασίς του ανεχαίτισε πολλές των εν τη στερεά Ελλάδι Σουλτανικών δυνάμεων ετοιμούς να πέσωσιν εις την Πελοπόννησον και ικανάς να την υποτάξωσιν».²⁴⁰

²³⁹ Skiotis, «The Greek Revolution..», 1976 σ. 102-103

²⁴⁰ Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Α', Εκδ. Ταυιόρου και Φραγκίσκου, Λονδίνο 1853, σ. 196-197

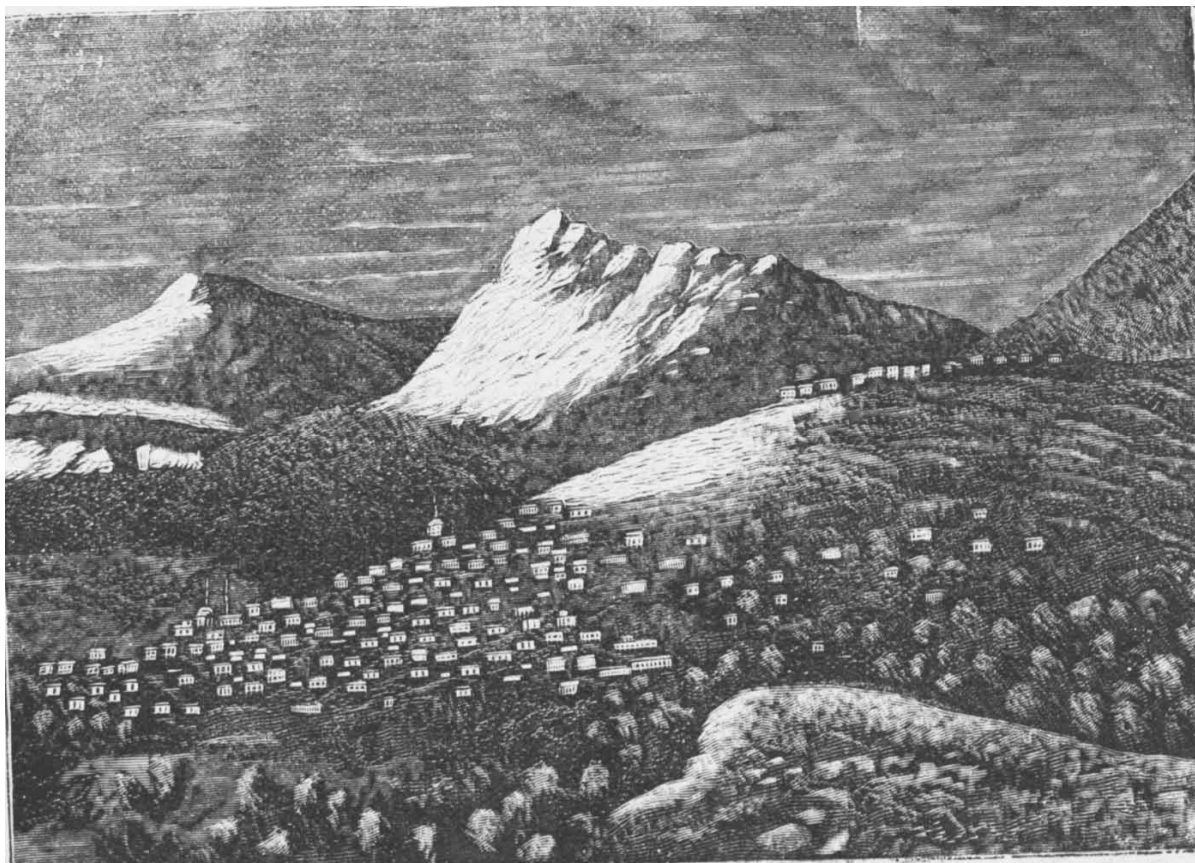
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Συγγραφέας/Περιηγητής	Χρονολογία	Τίτλος	Έκδοση
Leake William Martin	1804-1810	Travels in Northern Greece [4 Vol.]	1835
Pouqueville Francois C.H.L	1805-1815	Voyage dans la Grece Histoire de la regeneration de la Grece comprenant le precis des evenements depuis 1740 jusqu'en 1824	1824 1820
Hobhouse, Lord Broughton	1809-1810	Travels in Albania&other provinces of Turkey in 1809 & 1810	1858
Cockerell Charles R.	1810-1817	Travels in southern Europe & the Levant	1903
Holland Henry	1812-1813	Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc. [2 Vol.]	1815 & 1819
Hughes Tomas S.	1813-1814	Travels in Sicily, Greece and Albania [2 Vol.]	1820
Vaudoncourt Guillaume de	1807-1808	Memoirs of the Ionian Island, considered in a commercial, political, and military point of view, including the life and character of Ali Pacha	1816

Εικόνα 1 Κατάλογος των περιηγητών, του χρόνου επίσκεψης στην Ήπειρο και του έργου τους

Εικόνα 2 Potrait of Ali Pasha, *Hughes, Travels in Sicily...*, σ. 447

Εικόνα 3 Τα Τρίκαλα επί Αλή πασά. Ευαγγελίδης, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή, Σατράπου της Ηπείρου (1741-1822)*, σ. 25

Εικόνα 4 «Η κοιλάδα του Σουλίου, ο αρχαίος Αχέροντας», Σχέδιο Allom Thomas, 1836, Μπακοδήμου, *Το Ιστορικό Οδικό δίκτυο...*, σ. 94

(1)

Θεός,

εἰρήνη καὶ συγχώρησις.

Ἐγώ, πασῶν Δελβίνου, Βελῆς Ἀλῆ, Βελῆ Μουκτάρ Σαλῆ Τεπελενλῆς,, εἰς τ' ὄνομα Ἀλῆ Τεπελενλῆ Γαζῆ, Ἰωάννιν, Βαλεσῆ, Τοπάρχου Θεσσαλίας, Δερβεντζῆ πασᾶ, μέλους τοῦ ὑψηλοῦ συμβουλίου τοῦ Δεβλετίου τοῦ βασιλέως τῶν βασιλέων τοῦ περιδόξου Σουλτάν Σελίμ, διαμοιραστοῦ τῶν στεμμάτων τῶν Κράληδων, τῶν βασιλευνόντων δι' ἀδείας του εἰς τοὺς θρόνους τοῦ κόσμου, δίδω πρὸς τοὺς χριστιανούς τοῦ Σουλίου τὴν προῦσαν συνθήκην.

Α'. Οἱ Σουλιώται εἶναι ἐλεύθεροι νὰ ἀναχωρήσουν ἀπὸ τὸν τόπον των, μέ τ' ἄρματα, ἀνγκιᾶ τοῦ πολέμου, τροφὰς καὶ ὅτι ἄλλο θέλουν νὰ πάρουν, διὰ νὰ ὑπάγουν εἴτε μέσῃ, εἴτε ἔξω τῆς Ἀλβανίας, ἢ ὅπου ἄλλοῦ θελήσουν.

Β'. Ὑπόσχεται νὰ τοὺς προμηθεύσῃ ἀνεξόδως τὰ ζῶα τ' ἀνγκιᾶ νὰ μεταφέρουν τὰ πράγματα, ἀνγκιᾶ τοῦ πολέμου, ζουρτζίκι, πληγωμένους, ἀρρώστους, γέροντας, γυναῖκας καὶ παιδία, ἕως εἰς τὸν τόπον ὅπου κατοικήσουν.

Γ'. Θέλει λάβουν τοὺς κατὰ προσταγὴν τοῦ πατρός μου Βεζύρη κρατημένους Σουλιώτας ὡς ρεῖμα.

Δ'. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς Σουλιώτας θελήσουν νὰ κατοικήσουν εἰς τὴν Ἀλβανίαν, θέλει λάβουν ἄριστα ὑποστατικά καὶ χωρία, καὶ θέλει εὐρουν διὰ πάντε τιμὴν, ἀτφίλειν καὶ προστασίαν ἀπὸ τὸν πατέρα μου καὶ ὅλο τὸ ὄζεινι μας.

Ε'. Βεβχόνω μεθ' ἑορκὸς τὴν συνθήκην ἐσθὲν καὶ ἀκαταπίτητον, καὶ ποτὲ Σουλιώτης νὰ μὴν ἐνοχληθῇ, ὑβρισθῇ ἢ ζητηθῇ κανεὶς ἀπὸ κανέναν διὰ τὰ πεπραγμένα. Ἄν βιάσῃ, ἢ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου μου κανεὶς πτήσῃ τὰ συκωνημένα, νὰ μὴν ἤμεθι Μουσουλμάνοι μὴτ' ἐγὼ μήτε οἱ περὶ ἐμέ. Αἱ γυναῖκές μας νὰ μᾶς χωρίσουν, καὶ ὀρκιζόμεναι τρεῖς φοραὶς τὸν μέγαν ὄρκον, νὰ μᾶς κηρύξουν ξένους, καὶ τοὺς τοῦ γάμου δεσμούς μας διαλυμένους.

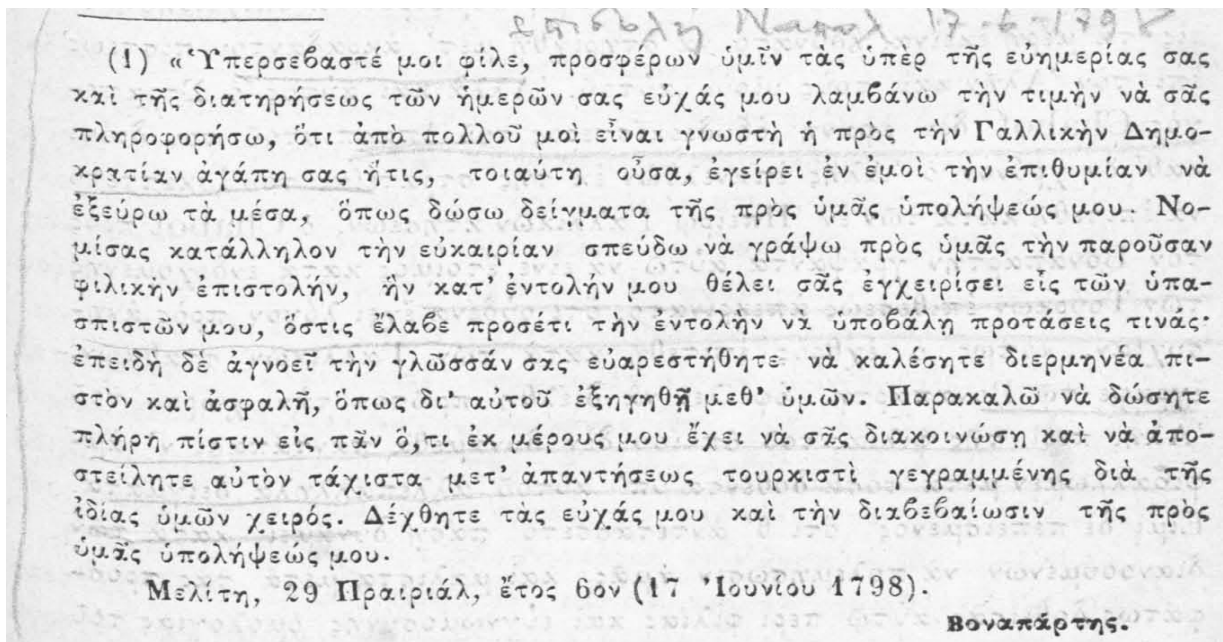
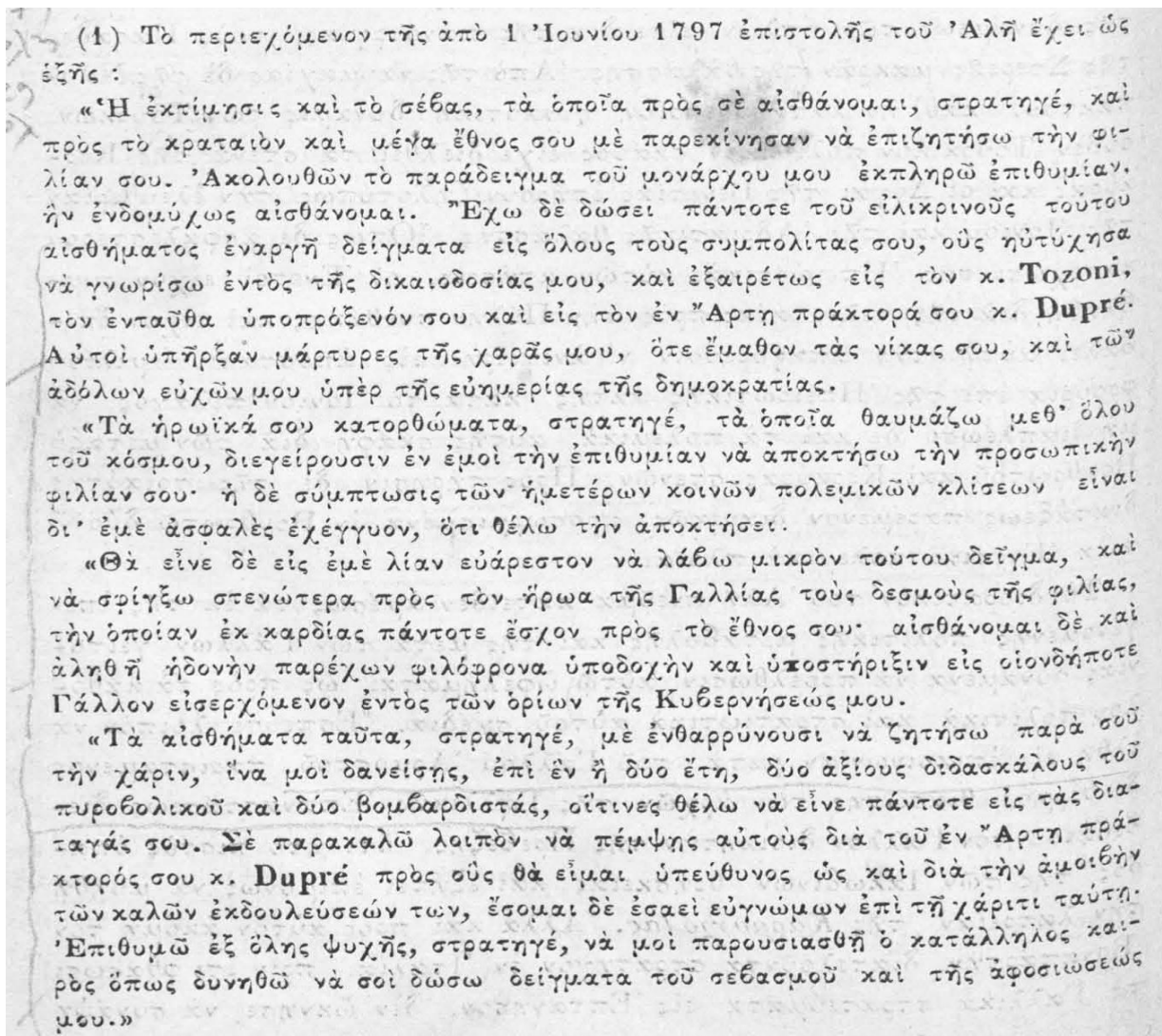
Εἰς ἐνδειξὴν δὲ πίστεως, ἴσων τῆς προύσης συνθήκης θέλει δοθῇ εἰς τοὺς Σουλιώτας, καὶ ὁ Θεὸς νὰ μὲ καύσῃ μετὰ τὴν φωτίαν τῶν ἀστρατῶν του, ἂν δὲ τὴν φυλάξω.

Συμφωνηθέν, κυρωθέν, καὶ ὑπογραφέν ἀπὸ ἐμένα καὶ τοὺς συμπολεμήσαντας μ' ἐμένα συναδέλφους μου, ὄλους Μουσουλμάνους Σουλίτας.

Σοῦλι, 12 Δεκεμβρίου 1803

ΒΕΛΗ ΠΑΣΑΣ ΑΛΗ ΖΑΔΕΣ.

Ἐλμᾶς πέτης, Ἰσμὴλ Πατόπης, Χατάν Δερβίσης, Ἄγος Μουχουρτζῆς, Ἀδὸν Ζαρχάν, Ὁμέρ Δερβίσης, Μίτζο Πόνος, Χατζῆ Πέτος, Λατίφ Χότζας, Χούσα, Ζόσκας, Ἀμπάζ Τεπελενλῆς.

Εικόνα 6 Η επιστολή Αλή Πασά προς τον Ναπολέοντα, Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή Πασά...*, σ. 92
Η απαντητική επιστολή του Ναπολέοντα, στο ίδιο, σ. 103

πλοιάριον πλησίον τοῦ στρατοπέδου, εἰς τὸ ὑποῖον ἐμβὰς ὁ Μάρκος Μπότζαρης καὶ τοὺς σκοπούς τῶν Σουλτανικῶν στρατευμάτων λαθῶν διεβιδάσθη ἀσφαλῶς εἰς τὸ φρούριον (10 Νοεμβρίου 1820).

Ἐκεῖ δὲ ἐπὶ παρουσίᾳ καὶ τοῦ Ἀλεξίου Νούτσου συνῆψεν ὡς πληρεξούσιος τῶν Σουλιωτῶν συμμαχίαν μετὰ τοῦ Ἀλῆ ὑπὸ τοὺς ἀκολούθους ὁρους :

Α΄.) Νὰ ἀποσπασθῶσιν εἰς Σουλιῶται ἐκ τοῦ σουλτανικοῦ στρατοῦ.

Β΄.) Νὰ πολεμῶσιν αὐτὸν ὑπὲρ τοῦ Ἀλῆ.

Γ΄.) Νὰ τοῖς χορηγήσῃ οὗτος ἀδρούς μισθοὺς.

Δ΄.) Νὰ τοῖς παραχωρήσῃ τὴν πατρίδα καὶ τὰ περίξ αὐτῆς τεσσαράκοντα χωρία σὺν τοῖς ἀρχαίοις προνομίοις.

Ε΄.) Νὰ τοῖς χορηγήσῃ πολεμεφόδια, ζωοτροφίας καὶ διακοσίας χιλιάδας γρόσια προπληρωτέα.

ΣΤ΄.) Καὶ τέλος. Ὁ μὲν Ἀλῆς νὰ δώσῃ τοῖς Σουλιώταις ἓνα ὄμηρον, τὸν ἔγγονόν του Χασὰν Πασὰν, οὗτοι δὲ νὰ δώσωσι τῷ Ἀλῆ ἐξ ἐκ τῶν ἐπισημοτέρων οἰκογενειῶν πρὸς ἀσφαλῆ διατήρησιν τῶν ὁρῶν τῆς συνθήκης.

Εἰκόνα 7 Οἱ ὅροι τῆς συμφωνίας μεταξύ τοῦ Αλή Πασά καὶ τῶν Σουλιωτῶν (10 Νοεμβρίου 1820), Ευαγγελίδης, *Ιστορία Αλή Πασά Τεπελενλή...*, σ. 702-703

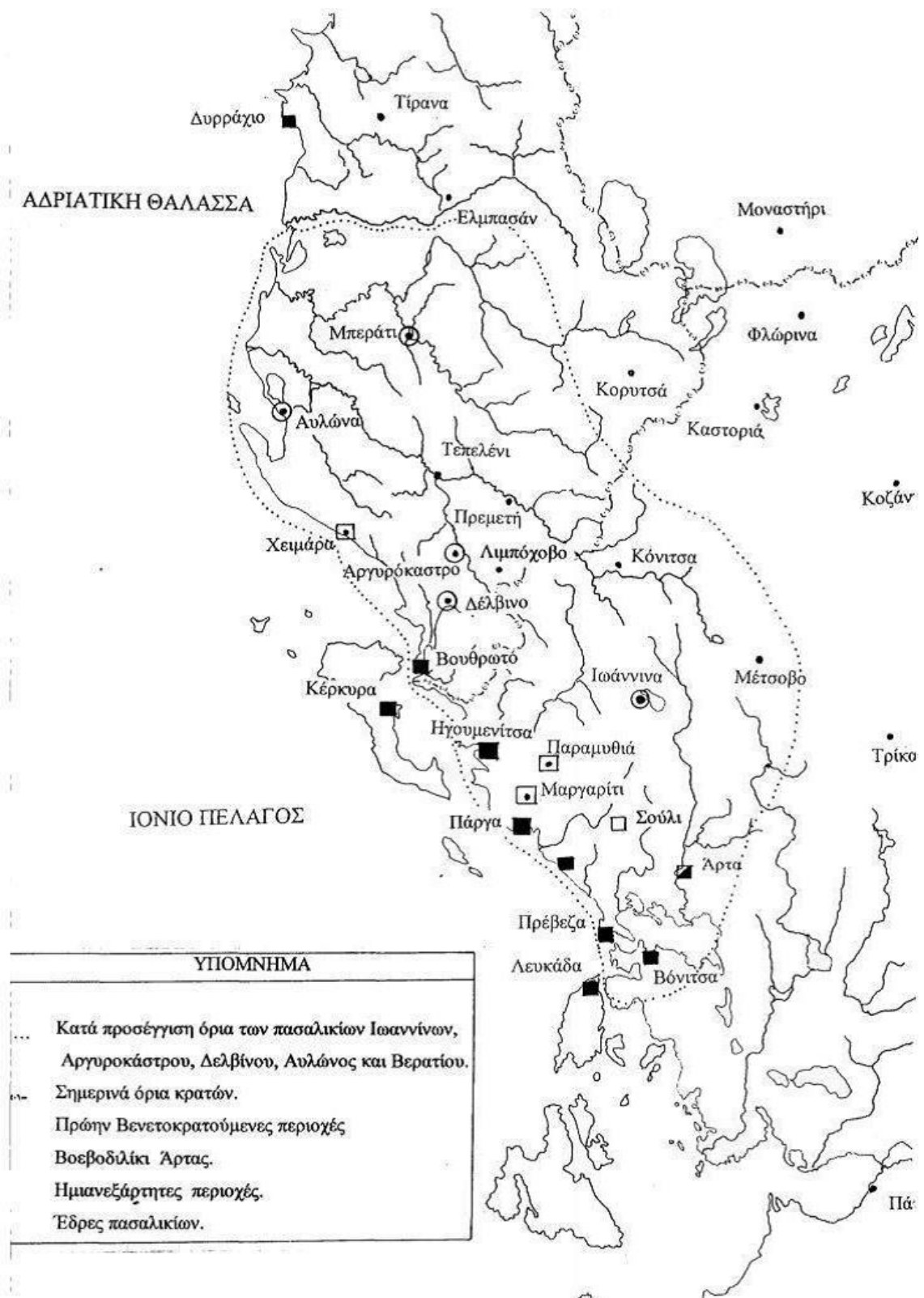
Εἰκόνα 8 Ὁ τάφος τοῦ Αλή Πασά καὶ τῆς Φατιμάς στὴν αὐλὴ τοῦ σεραγίου. Σχέδιο τοῦ W. L. Leitch, χάραξη τοῦ H. Adlard, Lyman, *Επίσκεψη στὰ Γιάννινα καὶ στὸν Αλή Πασά (1819)*. Απόσπασμα *Ημερολογίου*, (μεταφρ. Κοσμάς Δ. Θεόδωρος), Ἰωάννινα 2005, σ. 51

Εικόνα 9 Χάρτης του Κράτους του Αλή Πασά, Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή Πασά ...*, σ. 268

Εικόνα 10 Διοικητική οργάνωση του ηπειρωτικού χώρου, Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο...*, σ. 376

Εικόνα 11 Το πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822), Σμύρης, Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004

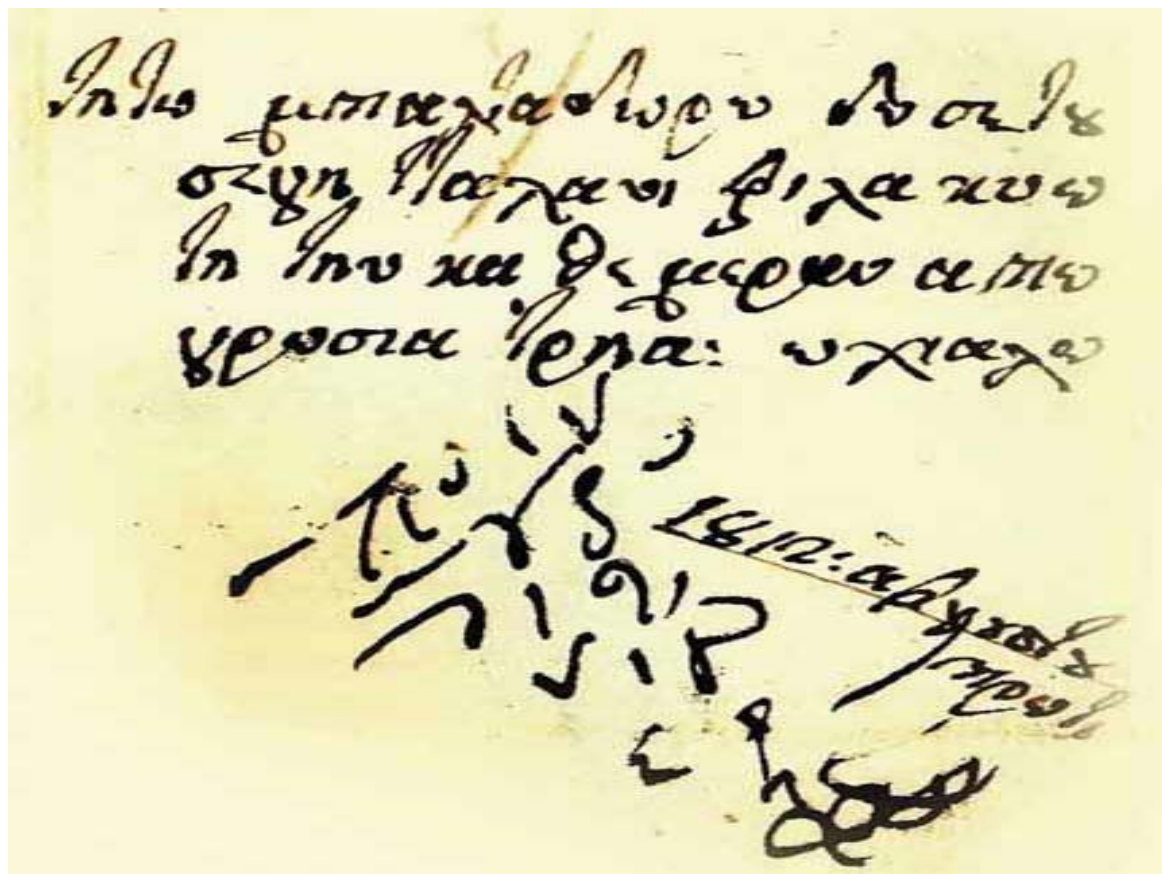

Εικόνα 12 Η αίθουσα ακροάσεων στο ανάκτορο του Αλή πασά στα Ιωάννινα, Beresford George de la Poer, *Twelve Sketches in double tinted Lithography of Scenes in Southern Albania*, Day and Son, Λονδίνο 1855. (<https://el.travelogues.gr/item.php?view=58888>)

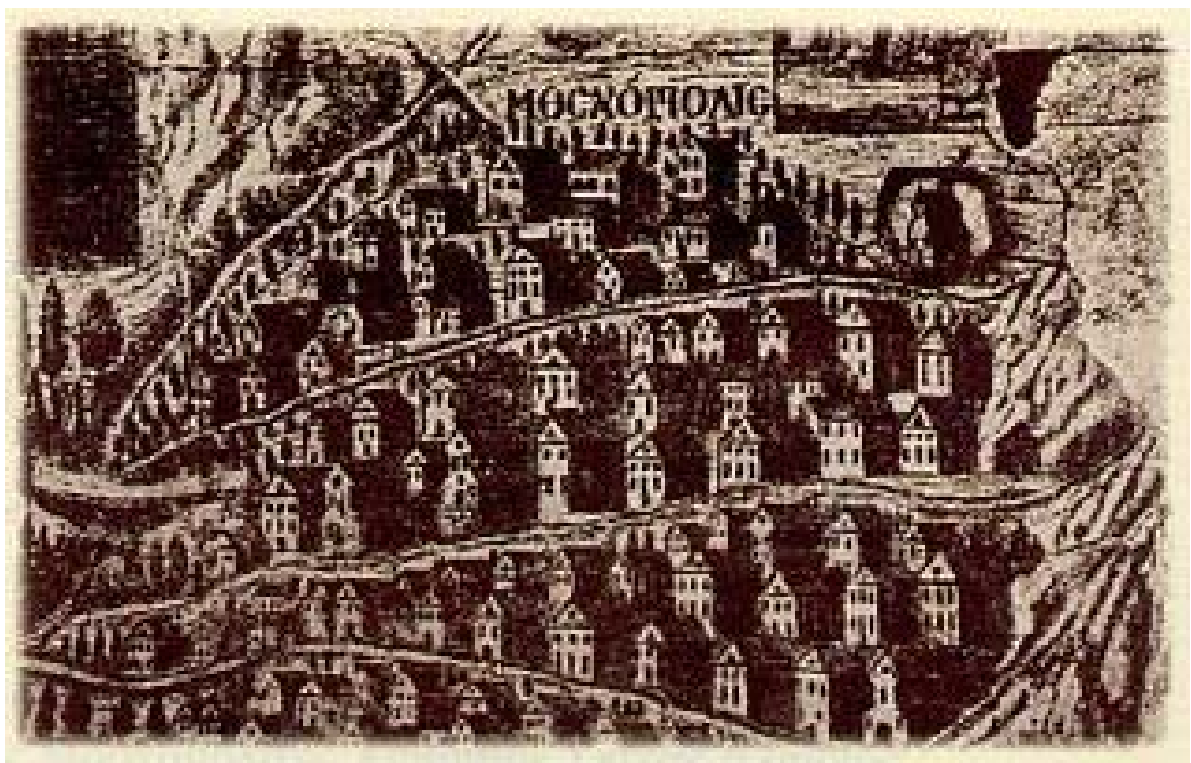
Table 2.4. Population of Ottoman Territories in Europe, 1820-1840

A. By Province	
Province	Average Figure
Istanbul	600,000
Thrace	1,700,000
Bulgaria	1,500,000
Bosnia	820,000
Albania	350,000
Macedonia	700,000
Thessaly and Epirus	700,000
Livadia	550,000
Morea	420,000
Crete	250,000
Other (inc. Islands)	400,000
Total	7,990,000

Εικόνα 13. Πληθυσμός των οθωμανικών εδαφών στην Ευρώπη, 1820-1840 (εκτίμηση). Karpat, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press 1985, σ. 23

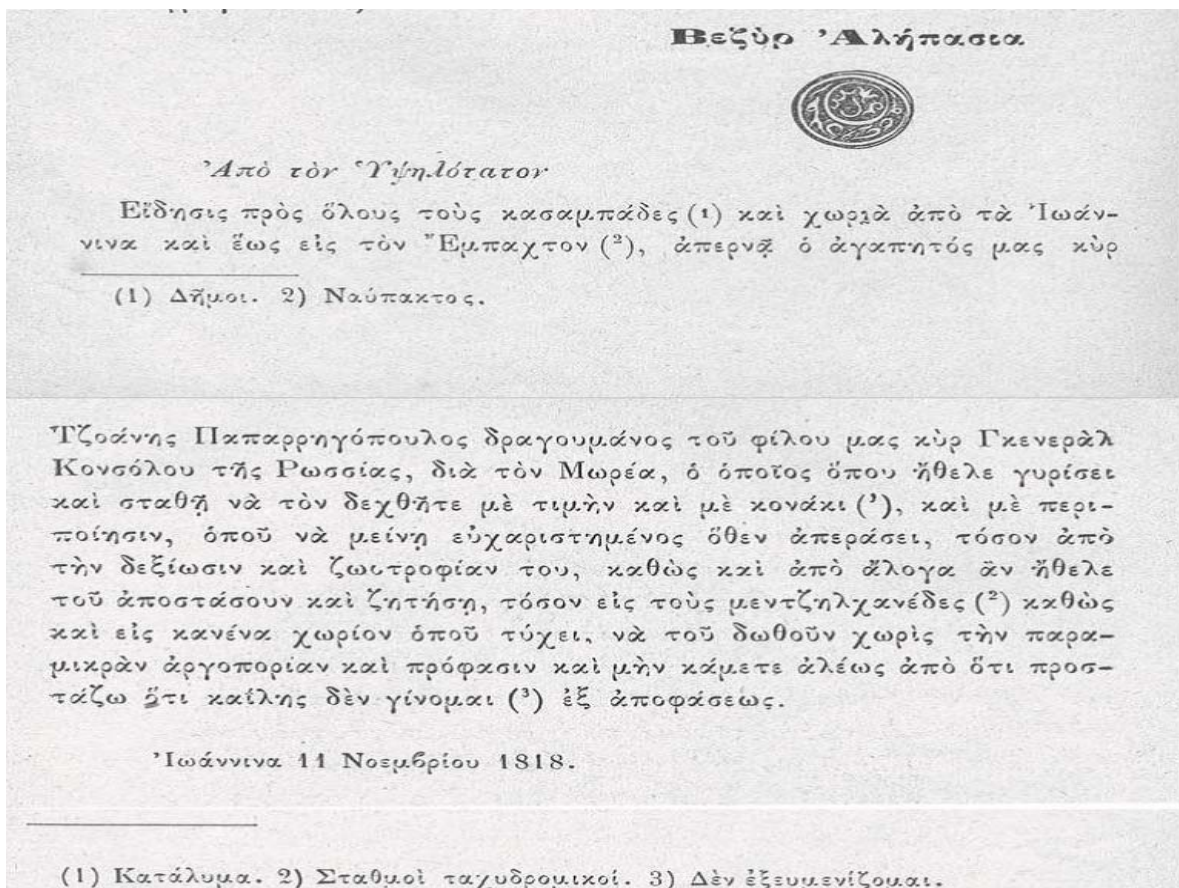
Εικόνα 14 Έγγραφο (Τεσκερές) με ιδιόχειρη σημείωση του Αλή Πασά. ΑΑΠ έγγρ. [608], 1 Αυγούστου 1812, Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ό. π, τόμ. Β', σ. 276

Εικόνα 15 Η Μοσχόπολη του 1767. (Από παλαιά γκραβούρα της εποχής)
Πηγή: <http://vlahoi.net/imerologia/1996-moschopolis> (ανάκτηση 14/01/2023)

Εικόνα 16 «Η Διάβαση της Πίνδου», Louis Dupré (1819) Πηγή: Travelogues. Dupré, L., & Dondey-Dupré père et fils, *Voyage à Athènes et à Constantinople, ou, Collection de portraits, de vues et de costumes grecs et ottomans, peints sur les lieux, d'après nature, lithographiés et coloriés*, 1825.

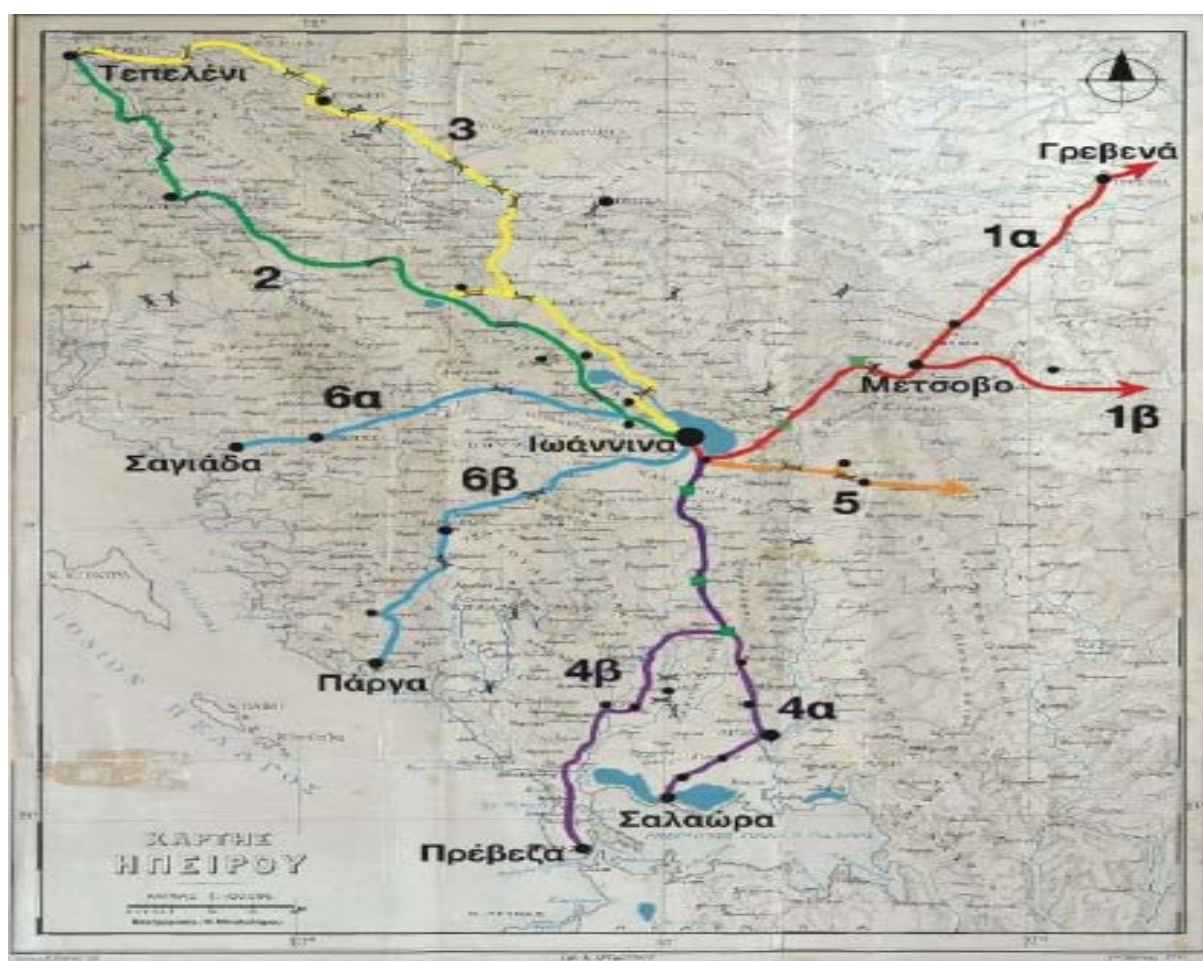

Εικόνα 17 Η άδεια κυκλοφορίας («laissez passer») που εξέδωσε ο Αλή Πασάς για τον Ιωάννη Παπαρρηγόπουλο, Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή Πασά ...*, σελ. 582

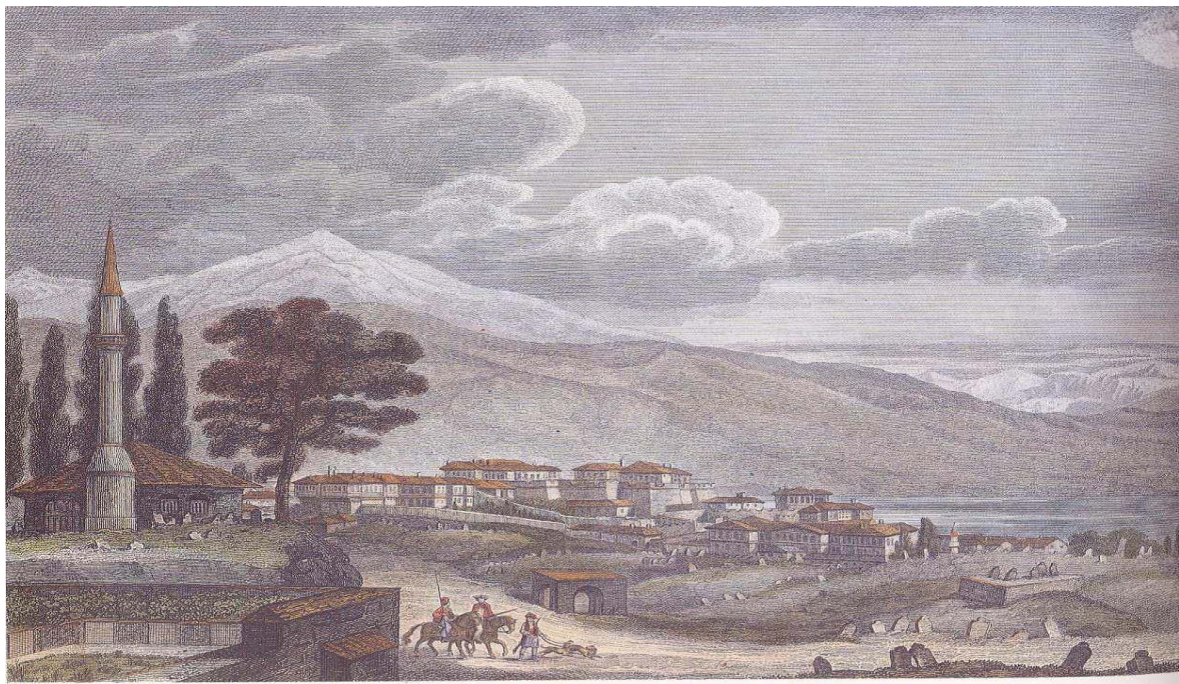
Βασικές οδικές αρτηρίες				
Από	Διαδρομή με τις βασικές στάσεις [I]		Προορισμός	
Ι Ω Α Ν Ν Ι Ν Α	Δρίσκοι-Γεφ. Μπαλντούμας (3 Χάνια)	Πολιτσές-Μηλιά	Γρεβενά-Θες/νίκη	1α
		Μέτσοβο-Ζυγός-Μαλάκασι	Τρίκαλα-Λάρισα	1β
	Κοιλάδα Ζέλοβας-Γαρδίκι-Πολύτοξη γέφυρα- Πρωτόπαπας (στα δεξιά)-Γέφυρα Μαζαρακίου - Ζαραβίνα - Επισκοπή - Αργυρόκαστρο - Τεπελένι.		Τεπελένι	2
	Κοιλάδα Παμβώτιδας - Γέφυρα Λυκόστομο-πρόποδες Μιτσικελίου - Καλπάκι - Ζαραβίνα (ένωση με διαδρομή 2) ή διακλάδωση προς βορρά μέσω Πρεμετής			3
	Χάνι Αγ. Δημητρίου – Πέντε Πηγάδια – Χάνι Κραβασσαρά	Κουμουτζάδες	Άρτα-Σαλαώρα	4α
		Γκαντζα - Λούρος	Πρέβεζα	4β
	Κατσικάς - Γουλές - Κοντοβράκι - Γερακαρι – Γεφ. Παπαστάθη - Αγ. Γεώργιος		Σιράκο-Καλαρίτες	5
	Παραμυθιά	Φιλιάτες	Σαγιάδα	6α
		Μαργαρίτι	Πάργα	6β

Εικόνα 18 Οι βασικές οδικές αρτηρίες, Μπαλοδήμου, Το Ιστορικό Οδικό δίκτυο..., σ. 66

Σε πολλές περιπτώσεις οι στάσεις και οι διαδρομές ήταν διαφορετικές μεταξύ δυο προορισμών ανάλογα την κατεύθυνση και την μορφολογία του εδάφους.

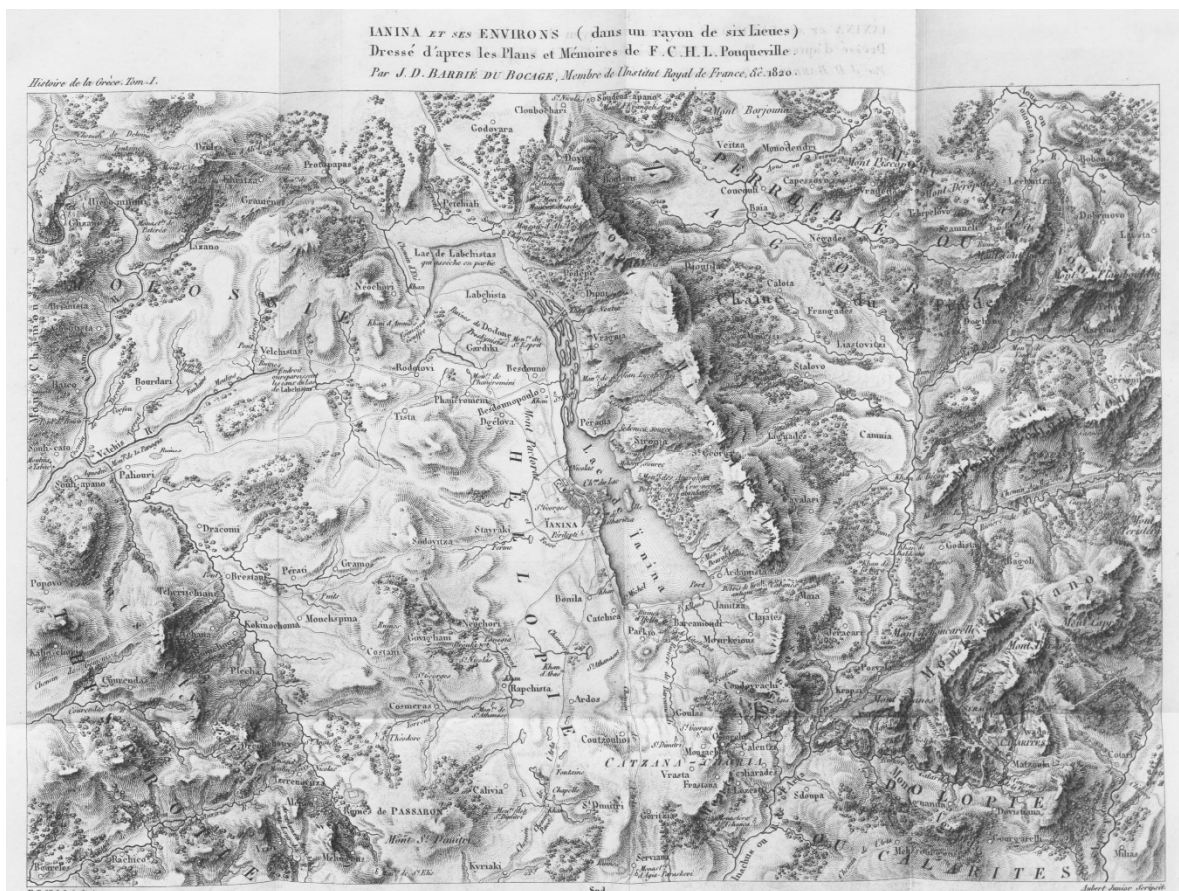

Εικόνα 19 Οι βασικές οδικές διαδρομές, Μπαλοδήμου, Το Ιστορικό Οδικό δίκτυο..., σ. 67

ΤΑ ΣΕΡΑΓΙΑ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΥΟ ΓΙΩΝ ΤΟΥ ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ (Serais of Ali Pascha and his two sons, in Jannina). Χαλκογραφία των C.R. COCKERELL (σχέδιο) και J. SMITH (χάραξη), από το βιβλίο του T.S. HUGHES «Travels in Sicily, Greece and Albania» (London 1820). 23,7 x 17,5 εκ.

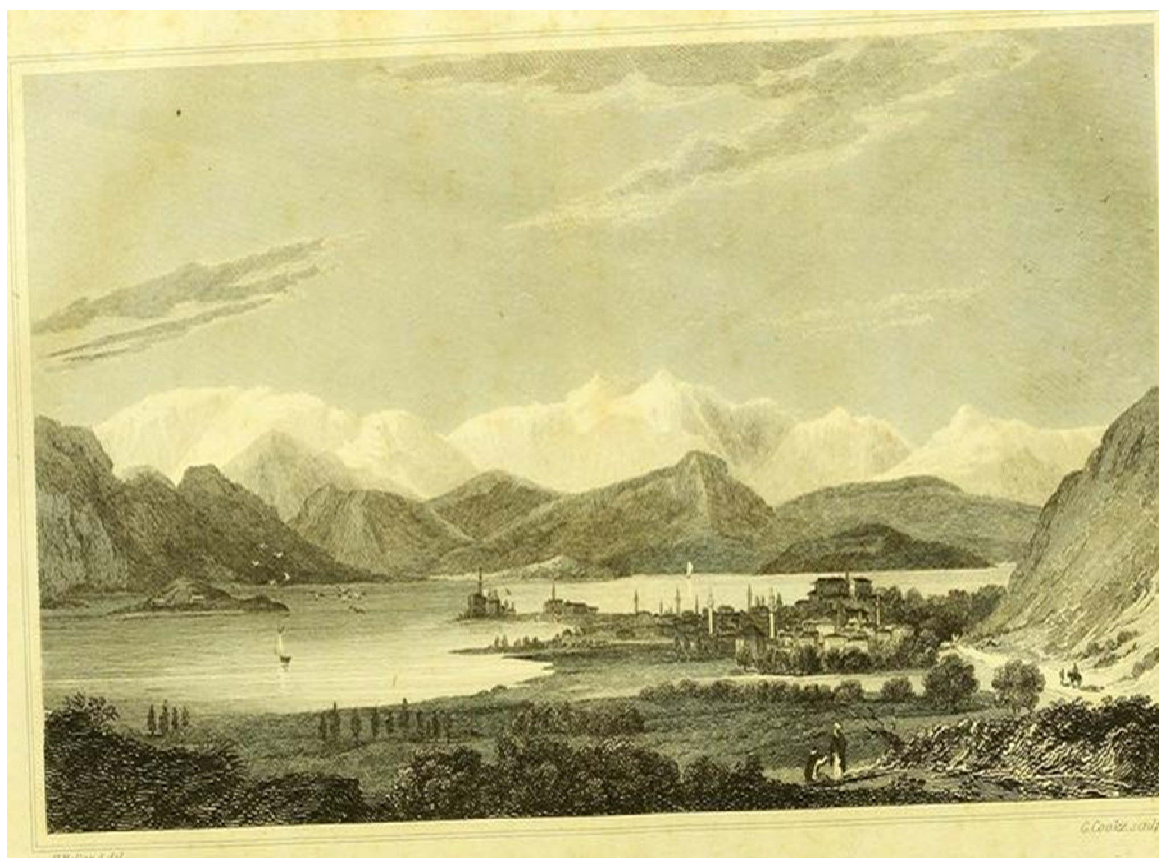
Εικόνα 20. Τα σεράγια του Αλή Πασά και των δύο γιών του στα Ιωάννινα. Χαλκογραφία των C. R. Cockerell (σχέδιο) και J. Smith (χάραξη), Hughes, *Travels in Sicily...*, vol. I, 437

Εικόνα 21 Iannina et ses environs (τα Ιωάννινα και τα περίχωρα), J. D. Barbie de Bocage, 1820, Pouqueville, *Histoire de la regeneration...*, σ. 488

Εικόνα 22 Η Πόλη των Ιωαννίνων. Χαλκογραφία αγνώστου καλλιτέχνη (1810). Αριστερά τα παλάτια στα Λιθαρίτσια, δεξιά το παλιό σεράι του Αλή πασά. Πηγή: Λύκειο Πεδινής Ιωαννίνων (<https://www.offlinepost.gr/2022/03/14/taothomanika-giannena-i-poleodomiki-diamorfosi-tou-kastrou-kai-tis-polis-tin-periodo-tou-ali-pasa/>).

Εικόνα 23 Ioannina from the north, Holland, Travels in the Ionian..., σ. 94

Εικόνα 24 A view of Ioannina, Greece 1813, John Varley the elder (1778–1842)

Είδος	Τόπος παραγωγής	Τόπος διάθεσης
μέλι, κερύ κρασί	Ιωάννινα, Άρτα	Εσωτερική αγορά
κατράμι, άλογα	Αυλώνα	Εσωτερική αγορά
αλάτι	Δέλβινο, Άρτα	Εσωτερική αγορά
ρύζι-ταμπάκος-καπνός	Φανάρι-Μαργαρίτι-Παραμυθιά	Επτάνησα, Εσωτερική αγορά
ψάρια, αυγοτάραχο	Δέλβινο, Άρτα	Επτάνησα, Εσωτερική αγορά
βούτυρο, τυρί, ημίονοι	Ιωάννινα	Ευρώπη-Εσωτερική αγορά
βρύζα, βόδια, όνοι πρόβατα	Ιωάννινα	Επτάνησα, Τεργέστη
καλαμπόκι	Άρτα	Επτάνησα, Τεργέστη
σιτάρι, κριθάρι, βρώμη	Ιωάννινα, Πρεμετή, Φιλιατά	Επτάνησα, Τεργέστη
όσπρια	Αυλώνα	Επτάνησα, Τεργέστη
τεχνόξυλα-γουρούνια	Δέλβινο, Πρέβεζα-Άρτα	Επτάνησα, Μάλτα
λάδι	Πάτρα, Μαργαρίτι	Τεργέστη, Μάλτα
ελιές	Παραμυθιά, Άρτα	Τεργέστη, Μάλτα
λιναρόσπορος	Παραμυθιά, Αγρίνιο	Τεργέστη, Λιβόρνο
κατσίκια-μαλλί	Παραμυθιά-Ιωάννινα	Τεργέστη, Λιβόρνο
βελανίδια	Άρτα	Τεργέστη, Λιβόρνο, Λονδίνο
δέρματα προβάτων	Ιωάννινα	Νεάπολη
δέρματα λαγών, αλούπων	Ιωάννινα	Βαλκάνια, Ρωσία
πορτοκάλια, λεμόνια, εβραϊκά κίτρα	Πάργα, Άρτα	Ευρώπη
δούγκες (ξύλεια)	Δέλβινο	Ευρώπη
μετάξι	Ιωάννινα	Τύνιδα
πρινόκοκκο	Άρτα	Τύνιδα-Κωνσταντινούπολη

Εικόνα 25 Πίνακας προϊόντων που διακινούνταν από την αγορά των Ιωαννίνων, Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου...*, σ. 402-403

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΕΙΑ

- Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Αρχείο Αλή Πασά. Γενικών Αρχείων του Κράτους και Μουσείου Μπενάκη*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2018
- Ilicak H. Sukru (Edit.), «Those Infidel Greeks». *The Greek War of Independence through Ottoman Archival Documents* (2 vols.), Brill, Βοστώνη-Λέυντεν 2021

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

- Cockerell R. Charles, *Travels in southern Europe and the Levant, 1810-1817, the journal of C.R. Cockerell R.A.*, edited by his son, Samuel Pepys Cockerell, Longmans Green and Co., Λονδίνο 1903
- Hobhouse Cam John Lord Broughton, *Travels in Albania and Other Provinces of Turkey in 1809 & 1810*, John Murray, Λονδίνο 1855
- Holland Henry, *Travels in the Ionian Islands, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. during the years 1812 and 1813*, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, Λονδίνο 1815
- Hughes S. Thomas, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, Vol.1-2, Mawman, Λονδίνο 1820
- Leake Martin William, *Travels in Northern Greece* Vol. I-IV, Rodwell, Λονδίνο 1835
- Pouqueville F. C. H. L., *Histoire de la regeneration de la Grece comprenant le precis des evenements depuis 1740 jusqu'en 1824*, Firmin Didot Pere et fils, Paris 1824
- Vaudoncourt Guillaume de, *Memoirs of the Ionian Island, considered in a commercial, political, and military point of view, including the life and character of Ali Pacha* (transl. Will Walton), Baldwin, Cradock and Joy, Λονδίνο 1816
- Pouqueville F.-C.-H.-L. (Francois Charles Hugues Laurent), *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*. Μεταφρασθείσα υπό Ξενοφώντος Δ. Ζύγουρα, τόμ. Α'-Δ', Εκδίδεται υπό Α. Γεωργίου-Π. Τζελάτου, Τυπογραφείον Α. Ν. Τρίμη, Αθήνα 1890
- Αραβαντινός Παναγιώτης, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών*, τόμ. Α' και Β', Εκδόσεις Βλαστού, Αθήνα 1856

- Περραιβός Χριστόφορος, *Ιστορία του Σουλίου και Πάργας. Περιέχουσα Την χρονολογίαν αυτών, τας προς τους Οθωμανούς μάχας, κυρίως δε τας προς τον Αλή Πασά Σατράπην της Ηπείρου.*, Τύποις Φ. Καραμπίνη και Κ. Βάφα, Αθήνα ²1857
- Πουκεβίλ Φραγκίσκος, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Ηπειρος*, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα 1994
- Ψαλίδας Αθανάσιος, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1964

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ - ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Adanir Fikret, *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Franz Steiner, Βισμπάντεν 1979
- Anscombe Frederick, «Albanians and “mountain bandits”», *The Ottoman Balkans 1750-1830*, Markus Wiener Publishers, Πρίνστον Νιού Τζέρζεϋ 2006, σ. 87-113
- Bees A. Nikos, «Übersicht über die Geschichte des Judentums von Janina (Epirus)», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* vol. 2 (1921), σ. 159-177
- Dalven Rae, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Φιλαδέλφεια Πενσυλβάνια 1990
- Karpat, H. Kemal, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press 1985
- Skiotis N. Dennis, «From Bandit to Pasha: First steps in the Rise to Power of Ali of Tepelen, 1750–1784», *International Journal of Middle East Studies* Vol. 2 Issue 3, Cambridge University Press July 1971, σ. 219 - 244
- Skiotis N. Dennis, «The Greek Revolution: Ali Pasha’s last Gamble», *Hellenism, and the First Greek War of liberation 1821-1830: Continuity and Change* (edit. Diamantouros, Petropoulos, Topping, Anton), Institute For Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 98-109

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ - ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Brewer David, *Η φλόγα της Ελευθερίας. Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833*, Εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 2004

- Fleming K. E., *Αλή Πασάς. Ο Μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000
- Stoianovich Traian, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», (επιμ. Σπ. Ασδραχάς), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας). Στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 287-345
- Stoneman Richard (επιμ.), *Φιλολογικές διαδρομές στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998
- Uzun Ahmet, «Ο Τεπελενλή Αλή Πασάς και η περιουσία του», [Tepedelenli Ali Paşa ve Mal Varlığı] (μεταφρ. Γιώργος Σύρμας), *Belleten*, LXV244 (2001), σ. 1035-1077
- Ανωνύμου του Έλληνο, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1977
- Αραβαντινός Π. Σπυρίδων, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή. Συγγραφείσα επί τη βάσει ανέκδοτου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού*, Εκδόσεις Σπυρ. Κουσουλίνου, Αθήνα 1895
- Αρς Λ. Γκριγκόρι, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Τα Δυτικοβαλκανικά Πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1994
- Βακαλόπουλος Α. Κωνσταντίνος, *Ήπειρος. Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, Εκδόσεις Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992
- Βερνίκος Νικόλαος, «Ένα επαναστατικό σχέδιο των Ελλήνων της Ηπείρου, Θεσσαλίας και Μακεδονίας 1806-1807 και η ανταρσία του Θύμιου Βλαχάβα το 1808», *Archive*, 13, σ. 22-81
- Βιγγοπούλου Ιόλη (Επιμ.), *Ο Αλή Πασάς όπως τον γνώρισα. Οι μαρτυρίες δύο ταξιδιωτών*, Εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2006
- Βρανούσης Ι. Λέανδρος, *Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο διδάσκαλος του Γένους (1767-1829). Ο Πατριώτης-Ο Πολιτικός-Ο Αγωνιστής*, Εκδόσεις Ηπειρωτική Εστία, Ιωάννινα 1952
- Γιαννόπουλος Γ. Ιωάννης, «Τα Τσιφλίκια Του Βελή Πασά Υιού Του Αλή Πασά», *Μνήμων* τχ. 2 (1972), Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, σ. 135–158
- Γκατζώνης Κώστας, *Τα Ελληνικά σχολεία στο Αργυρόκαστρο (1633-1960)*, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα-Αργυρόκαστρο 2005
- Ευαγγελίδης Ε. Τρύφων, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή, Σατράπου της Ηπείρου (1741-1822)*, Εκδοτικόν Κατάστημα Π. Ζανουδάκη, Αθήνα 1896

- Θεοχαρίδης, Ιωάννης Π., «Οι διοικητές των Ιωαννίνων σύμφωνα με το Salname του 1892- 1893», *Δωδώνη*, τόμ. 12 (1983), Ιωάννινα, σ. 161-178
- Κανετάκης Γ. Γιάννης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, Εκδόσεις Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1994
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Αγώνες για ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων. Ερμηνευτικό χρονικό», περ. *Αντί*, τόμ. ΙΔ', τχ. 179 (1981), σ. 26-30
- Κοκολάκης Μιχάλης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2003
- Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου Ελένη, «Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της. Οι "Νεωτεριστικές" Σχολές και οι Σχολές Μπαλάνων και Ψαλίδα (1645-1820)», *Δωδώνη*, τόμ. 20, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1991, σ. [101]-174
- Κραψίτης Βασίλης, *Η ιστορία των Ιωαννίνων (Θ' αιώνας μέχρι 1913)*, χ. ε., Αθήνα 1988
- Λαμπρίδης Ιωάννης, *Περί των εν Ηπείρῳ αγαθοεργημάτων*, Μέρος Πρώτον, Τύποις Γεωργίου Κιούση, Αθήνα 1880
- Μπαλοδήμου Μαρία, *Το Ιστορικό Οδικό δίκτυο του 18^{ου} και 19^{ου} αι. στην Ήπειρο. Η ιδιαίτερη περίπτωση του Ζαγορίου*, (Διδακτορική Διατριβή), Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (Ε.Μ.Π.), Αθήνα 2021
- Οικονόμου Δημήτρης, «Η πόλη και οι σχέσεις πόλης-υπαίθρου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 60, Αθήνα 1986, σ. 110-145
- Παπαγεωργίου Γεώργιος, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, (Διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1982
- Παπαγεωργίου Γεώργιος, *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αι.). Ένα μαθηματάριο εμπορίου του Αθασίου Ψαλίδα*, Εκδόσεις Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1990
- Παπακώστας Ν. Άγγελος, «Η συμβολή του Ζαγορίου στην Επανάσταση του Εικοσιένα», *Νέος Κουβαράς* τόμ. 3 (1965), Ιωάννινα, σ. 12-103
- Πατσέλης Β. Νικόλαος, *Η οικονομική πολιτική και ο πλούτος του Αλή Πασά των Ιωαννίνων*, χ. ε., Αθήνα 1936

- Πεταλά Αλεξάνδρα, «Αξιωματούχοι στην Αυλή του Αλή Πασά». *Μνήμων*, τόμ.2 (1972), Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, σ. 257-272
- Πλομάρ Ουίλιαμ, *Το διαμάντι των Ιωαννίνων, Αλή Πασάς (1741-1822)*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2013
- Πυρσινέλλας Βασίλειος, «Τα αρπαγέντα υπό του Αλή Πασά κτήματα των Βρεττών», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 13, εκδόσεις Κοντοπάνου, Ιωάννινα 1938, σ. 123-141
- Σιορόκας Γεώργιος, *Η εξωτερική πολιτική του Αλή Πασά των Ιωαννίνων. Από το Τίλσιτ στη Βιέννη (1807-1815)*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1999
- Σμυρής Γιώργος, «Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της οθωμανικής πόλης», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 34, Ιωάννινα 2000, σ. 9-90.
- Τσουγκαράκη-Αγγελομάτη Ελένη, «Όψεις της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής του Αλή Πασά», *Ο Ερανιστής*, τόμ.19 (1993), Όμιλος Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, σ. 136-187
- Τρικούπης Σπυρίδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμ. Α', Εκδ. Ταυιλόρου και Φραγκίσκου, Λονδίνο 1853
- Φαρδέλλας Δημήτριος, *Ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη των Ιωαννίνων*, (Διπλωματική Εργασία), ΕΜΠ, Αθήνα 2012